Gereformeerd Theologisch Tijdschrift.
Redactie-Adres: Prof. Dr T. HOEKSTRA te Kampen.
Aflevering 10. Februari 1928.

HET ONDERTEEKENINGSFORMULIER VAN DE DIENAREN DES WOORDS

(beschouwd in het licht van zijn ontstaansgeschiedenis)

door

Ds. A. J. FANOY te Ferwerd.

I.

BRONNEN:

1. Dr J. Reitsma en Dr S. D. van Veen: Acta Prov. en Partic. Synoden, gehouden in de Noordel. Nederlanden in de jaren 1572—1620 I-VIII.
2. Biesterveld en Kuyper: Kerkelijk handboekje 1905.
3. Dr H. H. Kuyper: De Post-Acta enz. 1899.
4. Dr J. Borsius: Overzicht trapsgewijze toegenomen gezag formulieren van Eenigheid (Archief Kerkel. Gesch. IX bl. 308 v.v.).
5. Joh. Jansen: Korte Verklaring K. O 1923.
6. J. Reitsma: Geschiedenis Herv. en Herv Kerk in Nederland 1916³.
7. Dr L. H. Wagenaar: Van Strijd en Overwinning 1909.
8. De Dordtsche Synode v. 1618-'19 - Ter gedachtenis na 300 jaren '18.
9. G. Brandt: Historie der Reformatie enz. IV. 1704
10. Acta Gener. Synoden Geref. Kerken 1893, 1905, 1926.
11. Dr J. C. de Moor en Ds J. Jansen: K. O. 1924
12. Acta Syn Nat. Dordrecht (Uitg. D. Donner, Leiden).

Het onderteekeningsformulier [1]) door al de predikanten bij de Geref. kerken te onderteekenen, is behoudens 'n enkele wijziging, nog altijd hetzelfde formulier, dat reeds door de nationale synode van Dordt in 1618/19 is vastgesteld.

Het is dus tot stand gekomen in den tijd, die geheel en al in het teeken van den strijd met de Remonstranten stond.

---

[1]) Dr. J C de Moor en Ds J. Jansen: K. O. van de Geref. Kerken in Nederland 4e uitgave Bijlage VIII.

Het is vrucht van een worsteling, om op het terrein der kerken te handhaven de zuiverheid van de Geref. belijdenis en leer. Het is gegroeid uit het besef, dat het beslist noodzakelijk was met alle geoorloofde middelen te waken tegen het binnendringen van vreemde leer in de kerken, die zich eenmaal gesteld hadden op den grondslag van Gods Woord en van de Geref. belijdenis.

De behoefte aan een dergelijk onderteekeningsformulier, was dan ook reeds opgekomen, toen het duidelijk werd, dat er in de Geref. kerken een strooming was, die onder den Geref. naam ongereformeerde leer invoerde. Er waren trouwens reeds „onderteekeningsformulieren voor de predikanten" in gebruik, toen er nog geen kans op was, dat er 'n generale synode zou samenkomen. We noemen hier voorloopig slechts de formulieren in gebruik bij de classes Alkmaar en Buren, en in de provincies Zeeland, Gelderland, Groningen en Drente. Gaan wij nu in de kerkgeschiedenis dier dagen na, wat tot het opstellen van zulke formulieren in onderscheidene classes en provincies, en wat ten slotte tot het opstellen van het voor alle Gereformeerde Kerken in ons vaderland geldende onderteekeningsformulier van de Dordtsche Synode geleid heeft, dan blijkt ook duidelijk, dat de strijd om de handhaving van de zuivere leer hier inderdaad het leidende motief geweest is.

De quaestie van het onderteekeningsformulier hangt dan ook ten nauwste samen met wat Dr. J. Borsius in een artikel in het Nederl. Archief voor Kerkgeschiedenis [1]) noemt: „het trapsgewijze toegenomen en bekrachtigde gezag van de Confessie en Catechismus als formulieren van eenigheid".

Van den aanvang af nl. zijn de Geref. Kerken in Nederland opgetreden als *belijdenis*-kerken. En zij hebben dit karakter ook daarin gehandhaafd, dat zij instemming met de belijdenis der kerk van haar ambtsdragers eischten.

---

[1]) Dr J. Borsius: Overzicht van het trapsgewijze toegenomen enz. Arch. Kerkel. Gesch. IX bl. 308 v.v.

Dit blijkt reeds uit wat het convent van Wezel (1568) in Hfdst. II,[1]) handelend over „de Dienaren en Leeraren", sub 8 vaststelde, nl. dat „ten opzichte van de leer in de 2e plaats zal gevraagd worden of hij (d. i. de candidaat voor het predikambt) in alles overeenstemt met die leer, welke openlijk in de Kerk onderhouden wordt, volgens *hetgeen in de Belijdenis des geloofs,* die eerst aan den Koning van Frankrijk door de Dienaren der kerken van dit rijk is aangeboden, en daarna in onze landstaal overgezet zijnde aan den Koning van Spanje en de overige Overheidspersonen van Neder-Duitschland is opgedragen en overhandigd, en eindelijk ook *in den Catechismus* vervat is."

Uit deze bepaling van het nationale convent te Wezel, zien wij, dat toen sinds *1550* in de Nederlanden de reformatorische beweging een meer Geref. karakter had verkregen, de leidslieden van het Geref. kerkelijke leven geen oogenblik gedacht hebben aan een leer-vrije kerk.[2]) Blijkbaar was in de jaren, dat de Wederdoopers nog algemeen de aandacht trokken, de hervorming in *streng*-Geref. richting geleid. Toen dan ook in de jaren 1566—'72 de tijd rijpte, werd over het geheele land 'n kerkelijk leven openbaar, dat in zuivere Geref. banen ging. Nauw sloot men zich aan bij de Geref. in Frankrijk en Duitschland, gelijk het stellen van de Geloofsbelijdenis en den Catechismus naast elkander in de bepalingen van het Wezelsche Convent duidelijk uitwijst.

Van veel meer belang is het echter te letten op wat de 1e officieele kerkelijke vergadering, de synode der Geref. Kerken te Embden in 1571 gehouden, volgens haar Acta sub 2, heeft besloten.[3]) Daar vinden wij: „Om de eendrachtigheid in de leer tusschen de Nederl. Kerken te bewijzen, heeft het den Broederen goedgedacht *de belijdinghe des Geloofs der Ne-*

---

[1]) Biesterveld—Kuyper: Kerkel. Handboekje, bl. 7.

[2]) Vrgl. Dr H. Bouwman: De beteekenis van de Synode v. Dordrecht (in: De Dordtsche Synode van 1618—'19. Ter gedachtenis na 300 jaren, bl. 7) en Reitsma: Gesch. Hervorming en Herv. Kerk in Nederland bl. 322.

[3]) Biesterveld—Kuyper a.w. bl. 35.

derlandsche Kerken te onderschrijven", insgelijks ook de belijdenis der Fransche Kerken te onderschrijven, om daarmede haar verbinding en eenigheid met de Fransche Kerken te betuigen.

De 1e officieele vergadering van de Nederlandsche Kerken „die — gelijk het in het opschrift harer handelingen luidt — onder 't kruis zitten, en in Duitschland en Oost-Friesland verstrooid zijn", [1]) heeft blijkens bovengemeld besluit aanstonds vastgelegd, dat zij de Gereformeerde religie beleden. En wat ons dan, in verband met ons onderwerp wel 't meeste treft is, dat „het den broederen goed gedacht heeft, om de *eendrachtigheid in de leer* tusschen de Nederlandsche Kerken te *bewijzen*, de belijdenis des Geloofs van de Nederl. Kerken te *onderschrijven*." Bedenken wij hierbij dat van de 29 afgevaardigden te Embden [2]) niet minder dan 19 dienstdoende-, 3 toekomstige- en vermoedelijk 2 emeriti-predikanten waren, terwijl er slechts 5 ouderlingen zijn geweest, dan zouden we wel zeggen, dat op die 1e synode der Nederlandsche Kerken door de predikanten zelf reeds is gevoeld en begrepen, dat door *onderteekening* van de Belijdenis de eendrachtigheid in de leer beter gemanifesteerd en voor de toekomst veiliger gewaarborgd werd, dan door eenvoudige mondelinge instemming, gelijk deze door het Wezelsche Convent aan candidaten was voorgeschreven.

Wat de Geref. te Embden deden, was vóórdien reeds geschied door de kruiskerken in de Zuidel. Nederlanden, die in 1563 op de Syn. te Armentières de geloofsbelijdenis van Guido de Bres aanvaardden, en hare onderteekening eischten [3]). Het is zelfs niet onmogelijk dat te Embden het voorbeeld van Armentières eenvoudig nagevolgd is, daar toch de te Wezel naast de Geloofsbelijdenis vermelde Catech., nu niet meer genoemd werd.

---

1) Biesterveld—Kuyper a.w. bl. 35.

2) Dr Kaajan: (Synode van) Embden, in Chr. Encyclop. uitgave Kok

3) Vrgl. Jansen: Korte Verklaring K. O. bl. 237.

Dat nu de afgevaardigden te Embden met de *„onderschrijving* van de Geloofsbelijdenis" inderdaad ook bedoelden de predikanten onder een zekere verplichting te stellen, bewijst wel het 4e artikel van de Acta dezer Synode: „men zal ook de Nederlandsche Kerken-Dienaars, die in deze verzameling niet zijn, vermanen, dat zij *in die zelfde onderschrijving* bewilligen. 't Zelfde zal men ook allen anderen doen, die van nu voortaan tot den dienst des Woords beroepen zullen worden, eer zij in hun dienst treden." [1])

Van meet af hebben derhalve de Nederlandsche Kerken niet alleen de Geref. Belijdenis aanvaard, maar tevens maatregelen getroffen deze haar belijdenis te handhaven door aan de predikanten de verplichting op te leggen haar te onderteekenen ten bewijze van instemming.

Toen nu na de omverwerping van het Spaansche gezag zich aanstonds de kerk in ons vaderland vestigde en vooral na de inneming van den Briel allerwege nieuwe gemeenten tot openbaring kwamen, bleek dat de Geref. Kerken, uit haar ballingschap op den vaderlandschen bodem wêergekeerd, de te Embden uitgestippelde lijnen getrouw bleven volgen. [2])

De Noord-Hollandsche Kerken althans, in 1572 te Edam haar 1e kerkel. vergadering houdende, hebben in art. 1 (dat handelde „van de reformatie der papen") § 5 uitgesproken, dat „zij tot den dienst van het evangelie niet zullen toegelaten worden dan na behoorlijke examinatie en met goed getuigenis over leer en leven van de broeders ter plaatse", [3]) waaruit blijkt dat speciaal ook op de *leer* zou gelet worden. Daarna is in een „vergadering van dienaren" te Alkmaar in 1573 gehouden [4]) besloten: om der eendrachtigheid wil de belijdenis des geloofs van de Nederlandsche gemeenten tesamen aan

---

[1]) Biesterveld—Kuyper: a.w. bl. 35, 36.

[2]) Vrgl. Dr J. Reitsma: Gesch. v.d. Herv. en Herv. Kerk in Nederland bl. 332 en 336.

[3]) Reitsma en van Veen: Acta Prov. en Partic. Syn. I bl. 1, 2.

[4]) Reitsma en van Veen: Acta Prov. en Partic. Syn. I bl. 7 en 14.

te nemen en te *onderschrijven*, wel verstaande dat men van haar een *autentiek* en *correct* exemplaar hebbe en houde" ; aan deze onderteekening moest voorafgaan een behoorlijke kennisneming van den inhoud, en voorts zou in 't vervolg die onderteekening gevraagd worden van allen, die zich tot den dienst der gemeenten zouden begeven ; de coetus (wekelijksche vergaderingen van predikanten) werden belast met de zorg voor het nakomen van het besluit inzake de onderteekening van „de bekentenis der leer van de Nederlandsche gemeenten".

In Zuid-Holland werd ter provinciale synode van 1574 te Dordt gehouden, [1]) voorlezing gedaan van de Embdensche artikelen, en naar aanleiding daarvan uitgesproken, dat „het nut zou zijn, dat óók de ouderlingen en diakenen de Nederlandsche Belijdenis en de artikelen van de synode onderschreven", — een bewijs dat het te Embden beslotene inzake de onderteekening door de predikanten *volle* instemming had.

Geheel in dezelfde lijn bewoog zich ook de nationale synode van „de Nederlandsch-Duitsche en Waalsche Kerken, zoowel inlandsche als uitlandsche" in 1578 te Dordt gehouden. Immers art. 53 van de Acta dezer nationale synode luidt : „Om eendrachtigheid in de leer te betuigen, achten wij dat men in alle Kerken der Nederlanden, de belijdenis des Geloofs in 37 artikelen begrepen, in het jaar 1578 herdrukt, en den koning Philips voor vele jaren overgegeven, *onderschrijven* zal", — een besluit, waaraan volgens art. 8 ook hofpredikers en dergelijken onderworpen waren. [2])

Zoo blijkt dan, dat de eenvoudige onderteekening van de Geloofsbelijdenis, reeds te Embden in 1571 vereischt, algemeen in de Kerken aanvaard is, en dat deze maatregel, bedoelend de zuiverheid der leer in de Geref. Kerken te waarborgen, door latere kerkelijke vergaderingen bekrachtigd is.

Na de nationale synode van 1578 heeft nog die te Mid-

---

[1]) Reitsma en van Veen: Acta Prov. en Partic. Syn. III, bl. 128.

[2]) Biesterveld—Kuyper: a.w. bl. III 98 en 99.

delburg van 1581 de verplichting der onderteekening herhaald, [1]) terwijl de nationale synode van 1586 te den Haag gehouden, [2]) denzelfden eisch handhavend, tevens bepaalde: dat „de Dienaars, die zulks weigeren, de facto van hun dienst door den kerkeraad of de classis *opgeschort* zullen worden, tot den tijd dat zij zich daarin geheel zullen verklaard hebben. En indien zij „obstinatelijk in weigering blijven, zullen (zij) van hun dienst geheel afgezet worden." Deze zelfde bepaling vinden we in de „Kerkenordening van de nationale synode van Dordrecht 1618/19" als art. 53 wêer. [3]) De Kerkenordening van de Geref. Kerken in Nederland, door de generale synode van Utrecht in 1905 herzien, heeft nog hetzelfde 53e artikel, slechts met dit onderscheid, dat ze in pl. v. „ de belijdenis des geloofs der Nederlandsche Kerken" gelijk het in de D. K. O. luidt, leest: „de drie Formulieren van Eenigheid der Nederlandsche Kerken." [4])

Het wil mij voorkomen dat het besluit der Haagsche Synode van 1586 dat aan de verplichting om de Belijdenis des Geloofs te onderteekenen, voor het eerst 'n *strafbepaling* toevoegde bij ingebreke zijn of blijven, — 'n besluit dat door alle latere synodes in de Kerkenorde gehandhaafd is, — van niet geringe beteekenis is geweest voor de quaestie van het onderteekeningsformulier. In ieder geval blijkt duidelijk, dat de eenvoudige onderteekening van een deugdelijk exemplaar der Nederlandsche Geloofsbelijdenis, van den beginne aan in de Geref. Kerken als *„bewijs van de eendrachtigheid in de leer" vrijwillig* aangenomen, meer en meer het karakter van een *verplichting,* die opgelegd werd, heeft verkregen, en waaraan eindelijk door de dienaren des Woords *moest* worden voldaan onder bedreiging van *schorsing* en *afzetting.*

Dat de Haagsche synode aan de verplichting tot onder-

---

[1]) Biesterveld—Kuyper: a.w. bl. 152.
[2]) Biesterveld—Kuyper: a.w. bl. 204, 205.
[3]) Biesterveld—Kuyper· a.w. bl. 240, 241.
[4]) Acta Gener. Synode Utrecht 1905, de aan het slot opgenomen K. O.

teekening van de geloofsbelijdenis door de dienaren des Woords een strafbepaling heeft toegevoegd, wijst m. i. op tweeërlei, nl.: daarop, dat er onder de predikanten in dien tijd reeds verschil van meening bestond over die onderteekening, zóó zelfs dat sommigen weigerden, en 2e, daarop, dat de kerken daartegenover met de handhaving van de zuivere Geref. leer ernst wenschten te maken.

De nog slechts korten tijd in ons land gevestigde Geref. Kerken werden dan ook in de jaren omstreeks *1580* in 'n moeilijken strijd gewikkeld.[1]) Tot op de nation. synode van Dordt 1618/'19 heeft deze strijd geduurd. Het was de worsteling tusschen Kerk en Staat; de kerk wilde vrij zijn in de regeling van haar eigen zaken, maar tegelijk ook gebruik maken van de overheidsmacht om aan sommige van haar besluiten kracht bij te zetten; de staat van zijn kant wilde in geen geval dienaar van de kerk worden, maar wel optreden als de machthebbende beschermheer der kerk. Tegelijkertijd kwam in de kerken een strooming aan den dag, die aan het gezag van de belijdenisschriften tornde, en meestal in de quaestie over de Kerkenorde zich schaarde aan den kant van de overheid. Zoo vonden als van zelf de politieken en de mannen van de vrijere opvattingen in de kerk elkander, en deed zich dit verschijnsel voor, dat het verzet tegen het strakker aanhalen van den confessioneelen band gepaard ging eenerzijds met afwijking van de Geref. leer, en anderzijds met een kerkrechtelijk inzicht dat den politieken, die tegen de zelf-regeering der kerk waren, in 't gevlei kwam. Dit leidde ongemerkt daartoe dat de strijd om de K. O. met de overheid, en de strijd om de handhaving der Confessie met de mannen van de vrijere opvatting niet zuiver gescheiden bleven, maar tot één strijd over leer en Kerkenorde zijn geworden, waarbij dan (vooral in Holland en Utrecht) de overheid gewoonlijk steunde hen, die in de kerken voor de leervrijheid en

[1]) Reitsma: Gesch. der Herv. enz. bl. 370 v.v., 395, 443.

tegelijk voor de staatskerkenorde het pleit voerden. [1]) Sporen van dit laatste vinden we reeds in 1581 [2]) toen op de Nationale Synode van Middelburg in behandeling kwam de twist tusschen kerkeraad en overheid van Leiden in verband met de zaak-Coolhaes. Deze had nl. in een geschil tusschen kerkeraad en overheid over de benoeming van kerkeraadsleden de zijde van de overheid gekozen. Hij kwam echter ter zelfder tijd onder verdenking van onrechtzinnigheid, en werd in 1581 te Middelburg [3]) veroordeeld tot herroeping van door hem in geschrifte geopenbaarde onrechtzinnige gevoelens ; tevens werden eenige classes in Holland aangewezen om hem tot onderwerping te brengen, of anders den ban over hem uit te spreken. Hij is daarna, om zijn verzet tegen de leer der kerk, door de prov. Synode van Haarlem in 1583 afgezet. Maar het heeft heel wat moeite gekost de stedelijke overheid van Leiden te bewegen zich bij dit vonnis neer te leggen. [4]) Ook op andere plaatsen werd de kerk in haar handhaving van de Geref. leer door de overheid tegengewerkt ; zoo te Montfoort, waar de predikant in 1583 geschorst en afgezet werd, maar met den steun der Staten zich nog eenigen tijd wist te handhaven. Herinneren we eindelijk nog aan de namen Herman Herbertsz, Taco Sybrants, Cornelis Wiggerts, dan is het wel voor elk duidelijk, hoe de onrechtzinnigheid in haar verzet tegen de besluiten van de kerkelijke vergaderingen, krachtig gesteund werd door de overheid. [5])

Werd aanvankelijk nog, al was het soms na veel moeite, de strijd om de handhaving van de Confessie gewonnen door de kerk, die de overheid wist te nopen de bestrijders der Geref. leer los te laten, anders werd dit, sinds de anti-confessioneele strooming in Arminius 'n steun kreeg, die door zijn invloed

---

[1]) Dr H. Bouwman : aangehaald artikel bl. 8.

[2]) Reitsma : a.w. bl. 390.

[3]) Reitsma : a.w. bl. 428, 429.

[4]) Reitsma : a.w. bl. 431, 432.

[5]) Vrgl. Reitsma : a.w. bl. 429, 435, 436 v.v.

haar wist op te werken tot een machtige partij in de kerk. Tesamen met Johs. Wtenbogaert, en later opgevolgd door Episcopius, heeft J. Arminius een leger weten te organiseeren, dat formeel tegen het gezag der belijdenisschriften, maar materieel tegen hoogst belangrijke leerstukken als praedestinatie en wilsvrijheid streed. De benoeming van Arminius in 1603 tot professor in de Godgeleerdheid aan de Leidsche Universiteit, waar Gomarus sinds 1594 doceerde, heeft wel eenerzijds den invloed van de anti-confession. richting onnoemelijk versterkt, maar andererzijds ook spoedig aanleiding gegeven tot een breuk tusschen de beide genoemde hoogleeraren, een breuk die zich in haar gevolgen uitstrekte tot ver buiten de muren van de Academie, en eigenlijk het geheele vaderland in rep en roer bracht. [1])

Het zal uit wat we van den kerkelijken strijd dier dagen memoreerden, wel duidelijk zijn, dat de streng-gereformeerden door den gang van zaken genoodzaakt werden bijzondere maatregelen te treffen tegen de „rekkelijken", die met hun leerstellingen de kerk van haar Belijdenis dreigden te vervreemden.

Reeds op een te Delft in 1604 (den 14e Apr.) gehouden conferentie van 5 Geref. predikanten uit Holland, die in 't geheim bijeen gekomen waren om te beraadslagen, werd als één der middelen genoemd : het opstellen van een strenger verbintenisformulier ; ook werd overeengekomen, de zaak aanhangig te maken op de Partic. Synode. [2])

Bij de Zuid-Holl. Syn. van 1605 werd dan ook door de classis Dordt ingediend een gravamen betreffende „de geschillen over de leer in de Hoogeschool en Kerk te Leiden". Zoo kwam dus de zaak v. h. Arminianisme op het agendum van de kerkel. vergaderingen. Maar men moest nog zeer voorzichtig zijn, want tengevolge van de groote voorzichtigheid

---

[1]) Vrgl. Reitsma : a.w. bl. 443, 465, 474. Wagenaar : Van Strijd en Overwinning bl. 34.

[2]) Wagenaar : a.w. bl. 48.

van Arminius, die altijd graag voor zeer confessioneel wilde doorgaan, was beschuldigen gemakkelijker dan bewijzen bijbrengen. „De Gedeputeerden van deze Synode zouden intusschen (event. met die van de N. Holl. Synode) naarstig onderzoek doen naar alle punten, waarover in de Academie of Kerken zwarigheid zou gemaakt worden." [1])

Werd aanvankelijk algemeen de noodzakelijkheid gevoeld, dat een generale Synode zou samenkomen, om in de zaak der leergeschillen uitspraak te doen, vooral na de door de Staten belegde voorloopige conferentie van 1607, (die „niets dan twist en tweedracht gebaard heeft") bekoelde aan wêerskanten de hoop op zulk 'n vergadering. [2]) Maar ook al bleek vooreerst van een Nation. Syn. geen sprake te zijn, men aarzelde niet in engeren kring door te tasten, en de noodige maatregelen tot handhaving van de Geref. belijdenis te treffen.

Het eerst is toen de zaak aangepakt door de classis Alkmaar, die den 21en Sept. 1608 'n onderteekeningsformulier vaststelde. [3]) In deze classis werd de strijd in hoofdzaak gevoerd tusschen Venator (Arminiaan) en C. Hillenius (Geref.) Het onderteekeningsformulier van de cl. Alkmaar houdt in:

1e. dat de onderteekenaars *verklaren* dat de leer, vervat in den Heidelb. Catech. en in de 37 Artikelen, in alles overeenkomt met de H. Schrift,

2e. dat zij *beloven* deze leer te onderhouden, en alle leeringen daartegen ingebracht te verwerpen en te bestrijden.

Klaarblijkelijk was de bedoeling met dit formulier de rekkelijken uit hun tent te lokken. Het baatte echter niet, want de overheid handhaafde Venator in zijn ambt.

Opmerkenswaardig is in het Alkm. formulier, dat naast en zelfs vóór de Geloofsbelijdenis, genoemd wordt de Catech.

---

[1]) Reitsma en van Veen: a.w. III bl. 236.
[2]) Vrgl. Reitsma: a.w. bl. 479, 480.
[3]) H. H. Kuyper: Post-Acta bl. 193.

„die bij de Geref. eendrachtig is aangenomen". We zagen reeds (zie bl. 480) dat de Syn. te Embden van 1571 den door het Wezelsche Convent naast de Geloofsbelijdenis genoemden Catech. weggelaten had, vermoedelijk in navolging van wat de Fransche kerken reeds eerder gedaan hadden; aanleiding hiertoe was mogelijk het feit dat in het eerst verschillende catechismussen in de kerken gebruikelijk waren.[1]) Sinds de Synode van Dordt in 1574 was echter meer en meer op éénheid in het gebruik van den *Heid. Catech.* aangedrongen. Daardoor heeft de Catech. in de kerken langzamerhand het karakter verkregen van een formulier van eenigheid, van een belijdenisgeschrift, en is aan den H. Cat. naast de Nederl. Geloofsbelijdenis een plaats als gezag-hebbende belijdenis toegekomen. Terwijl dus de K. O. bepaalde dat de *Geloofsbelijdenis* moest onderteekend worden (en zelfs nog in art. 53 van de D. K. O. v. 1619 de bepaling niet anders luidt!) is toch in de versch. provincies langzamerhand het verplichtende gebruik opgekomen, naast de Conf. ook den Catech. te onderteekenen. Van onderteekening van *Conf. en Catech.* vinden wij in N.-Holl. en Z.-Holl. reeds sprake in 1593. In Zeeland in 1610; in Overijsel in 1618; in Gelderland in *1612*; in Friesland in *1611*; in Drente in *1602*; in Groningen in *1608.*[2]) Hieraan kan nog toegevoegd dat in sommige provincies vóór de genoemde jaren wel van een onderteekening van Conf. *of* Catech., of ook v. d. Catech. alleen gesproken wordt; bijv. was in Zeeland[3]) in 1591 de keus gelaten; in Overijsel[4]) werd in 1607 *mondelinge* instemming met Conf. en *Cat.* gevraagd, en in Gelderland[5]) vinden wij in *1600* reeds gesproken v. h. onderteekenen v. d. *Catech.*; ook schijnt in Groningen de eerst in 1608 vermelde onderteekening reeds eerder in gebruik geweest te zijn.[6])

[1]) Vrgl. Biesterveld—Kuyper: a.w. bl. 36.

[2]) Reitsma en van Veen: a.w. I bl 172; III bl. 15; V bl. 105; V bl. 308. Reitsma en v. Veen: a.w. IV bl. 203; VI bl. 200; VIII bl. 51; VII bl. 142.

[3]) V bl. 24. [4]) V bl. 276. [5]) IV bl. 89. [6]) Zie H. H. Kuyper: a.w. bl. 132

Zeer teekenend is in verband met de onderteekening van Conf. *en* Cat., hetgeen we lezen in de afzettingsproclamatie v. Taco Sybrants, opgesteld door de N. Holl. Syn. te Enkhuizen, in 1597 gehouden ; nl. „dat hij niet heeft kunnen gebracht worden tot *wettelijke* onderteekening van de Nederl. Conf. bestaande uit 37 artikelen, *den chr. Catech.* en de kerkel. ordinantiën, welke onderteekening *dient* tot *noodzakelijk bewijs van goede eenigheid in de leer en chr. bediening* met de Geref. kerken, *zonder welke onderschrijving* niemand mag naar goede kerkel. ordinantiën in deze landen den predikstoel in de Geref. Kerken betreden." [1])

Het is derhalve duidelijk dat, toen de classis Alkmaar in 1608 haar onderteekeningsformulier opstelde, niet alleen de H. Cat. in de Ger. Kerken algemeen gepredikt werd, maar ook vrij algemeen het karakter van een formulier van eenigheid naast en behalve de Conf. had verkregen.

De in hetzelfde jaar nog te Hoorn gehouden N.-Holl. Synode heeft dan ook aan het door de classis Alkmaar genomen besluit haar goedkeuring gegeven. We lezen over deze zaak in art. 23 van de Acta dezer Synode, [2]) dat behalve de afgevaardigden der classis Alkmaar, óók ter Synode verschenen zijn een tweetal predikanten *(Cor. Hillenius* en een ander) die in den breede hebben uiteengezet welke moeilijkheden in hun classis gerezen waren „over de onderteekening van den Catech. en de Conf. tesamen gebonden in een boekje en vervoecht (verbonden) met een zekere acte, de *kracht van de onderteekening in zich begrijpende" ;* drie predikanten, en later ook 'n candidaat nl. hadden de onderteekening geweigerd, toen de classis „volgens 't besluit v. d. Synode, daarvan zijnde" deze vroeg ; zij gaven voor, wèl de Conf. maar niet *den Catech.* te willen onderteekenen ; op beklag van de betrokkenen, had de overheid de classis gewaarschuwd niet verder tegen hen te procedeeren. Over deze quaestie nu oor-

[1]) Reitsma en van Veen: a.w. I bl. 241.
[2]) Reitsma en van Veen: a.w I bl. 431 v.v.

deelde de Synode, „na alles gehoord en rijpelijk overwogen te hebben, dat de broederen van Alkmaar welgedaan hebben, onderleggend de onderteekening van de Conf. en den Catech. tot meerdere onderhouding van de eenigheid in de leer, en verhoeding van alle verdere dispuut".

Een gravamen van de classis Haarlem, op deze zelfde Synode gebracht, [1]) leert ons duidelijk hoe dezelfde moeilijkheheden, die Alkmaar door haar onderteekeningsformulier trachtte tot 'n oplossing te brengen, ook elders gevoeld werden. Dit gravamen nl. bracht ter Synode de vraag, of het niet, in verband met de velerlei quaesties die toen *over Cat. en Conf. bestonden tot nadeel van de leer der Geref. Kerken,* noodig was dat de Synode aan de onder haar ressorteerende classes last gaf wederom in 't werk te stellen de volgens de besluiten der Synode aan alle dienaren des goddelijken Woords opgelegde onderteekening van de Catech. en Nederl. Geloofsbelijdenis, *tot verzekering dat zij al 't geen daarin gesteld is, hielden in alles den Woorde Gods conform.* De Synode van Hoorn besloot dieaangaande dat de onderteekening v. Cat. en Conf. *tot meerdere verzekering van de eenigheid der leer* behoort te geschieden, *onder bedreiging van de strafbepalingen der Haagsche Generale Synode art. 47.*

Reeds lang vóór dat de classis Alkmaar haar onderteekeningsformulier, dat *de waarde en de beteekenis* van de onderteekening van Cat. en Conf. tot uitdrukking bracht, aan de Cat. en Conf. toevoegde, en zóó door de predikanten liet onderteekenen, was er al 'n soort onderteekeningsformulier in de classis Walcheren. [2]) Dit formulier dateert reeds van 1574 en is tot 1605 in gebruik geweest. Het is ongetwijfeld opgesteld direct na de Dordtsche Synode van 1574, onder invloed van C. van der Heide en hield in dat de onderteekenaars geloofden en bekenden dat de 37 artikelen in alle stukken den Woorde Gods gelijkvormig zijn. en beloofden daarnaar de leer en den kerkedienst te richten, en

---

[1]) Reitsma en van Veen: a.w. bl. 426. [2]) Dr J. Borsius: a.w. bl. 380?

te wederstaan al wat daarmede in strijd is. Bovendien werden de artikelen van de Synode v. 1571 en 1574 goed, nuttig en geschikt tot opbouwing van de kerk geoordeeld, en beloofden zij dat ze die onderhouden zouden, onder verplichting bij eventueele bezwaren, deze ter kennis te brengen van de eerstvolgende classisvergadering, en zich te houden bij het oordeel der classis tot de eerstvolgende provinciale of nationale synode". Na 1605 is volstaan met de eenvoudige onderteekening van de belijdenis. *Borsius* vermoedt dat dit is geschied uit vrees dat de algem. aanhaling v. d. belijdenis in het formulier niet voldoende was. In 't midden gelaten de quaestie of dit vermoeden juist is, blijkt hieruit in elk geval dat de classis Walcheren het onderteekeningsformulier op zich zelf, dus zonder dat de Confessie er aan voorafging, gebruikte, terwijl de cl. Alkmaar in 1608 het juist nauw verbond met de Conf. en den Cat., en het aan deze toevoegde.

Bij vergelijking van het formulier v. d. cl. Alkmaar in 1608 [1]) opgesteld met het formulier v. d. cl. Walcheren v. 1574 is 'n zekere overeenkomst niet te ontkennen. In beide formulieren vinden we de *verklaring* van overeenstemming tusschen de belijdenis en Gods Woord, en de belofte zich daaraan te houden, en te wederstaan, wat er mede in strijd is. Toch is er ook 'n verschil, dat zich echter gemakkelijk laat verklaren uit het verschil in tijd van opstelling, n.l. dat in het Alkmaarsche formulier *Cat. en Conf.* genoemd worden, in het Walchersche alleen de Conf. Voorts wordt in het Walcher-

---

[1]) Formulieren Cl. Alkmaar 1608. „Wij ondergheschreven Predikanten, behoorende onder den Classis van Alkmaar, verclaren en betuigen, dat de Leere dewelcke in desen Catechismo, die bij de Geref. eendrachtelijck is aangenomen, ende in 37 artikelen der Nederlantsche Geref. Kercken begrepen, in alles overeenkomt met het Heylige Woort Godts, ende dienvolgende met het fundament der Leere der Salicheyt. Beloven derhalven, deselve Leere door Godts genade te onderhouden; alle leeringhen die daer teghen strijden, openlijck te verwerpen, en met alle vlijt en getrouwicheyt, na vermogen tegen te staan, gelijck wij hetzelve met onze Hantschriften bevestigen".

sche formulier met eventueele bezwaren rekening gehouden, en de weg tot beslechting dezer bezwaren via de classis naar de Synoden provinciaal of nationaal gewezen, terwijl in het Alkmaarsche hiervan niets gevonden wordt.

Of ook dit Walchersche formulier van eenigen invloed is geweest bij de opstelling van het Alkmaarsche, is moeilijk te beslissen ; onmogelijk is het, gezien den langen tijd dat het reeds in gebruik was geweest en de bekendheid die het dus ongetwijfeld gehad heeft, in elk geval niet !

Maar ook al had het oude formulier v. d. classis Walcheren eens geen invloed gehad op het Alkmaarsche van *1608*, het heeft ongetwijfeld wèl invloed uitgeoefend toen op de Zeeuwsche Synode van *1610*, te Veere gehouden, de quaestie van een onderteekeningsformulier voor de predikanten ter sprake kwam. We vinden daarvan in de Acta aangeteekend in art. 10 v. Cap. 3 „Canones, van de synode ghestelt" het volgende : — *„Om te beter de eenigheid in de zuivere leer en de goede orde der kerk te onderhouden,* zullen de dienaren des Woords onderteekenen zekere formulieren, van deze synode gesteld, aangaande dezelve leer en kerkenordening, en hier achter de acta dezer synode bijgevoegd". — Het volgende artikel luidt : „De kerkedienaren zullen dadelijk *van hun dienst opgeschort worden, van welke men kan bewijzen, dat zij iets doen tegen hun onderteekening* en eenige nieuwheden of veranderingen tegen de gezonde leer, bij hen onderteekend, invoeren willen". Het 13e artikel bepaalt dat de proponenten boven de attestaties van leer en leven, en boven het praeparatoir examen, dat voorafgaan moet, een formulier door de synode opgesteld, zullen onderteekenen. [1])

Uit deze achtereenvolgende bepalingen van de Veersche synode blijkt duidelijk, met welk 'n ernst de Zeeuwsche kerken voor de handhaving van de zuivere leer in de kerken hebben geijverd. [2]) Wat men in Holland zag gebeuren,

---

[1]) Reitsma en van Veen : a.w. V bl. 100 (en 106).

[2]) Dr J. Borsius : aangeh. art.

wenschte men in Zeeland met beleid te voorkomen. Vandaar dat men de predikanten niet alleen de formulieren liet teekenen om de eenigheid in de zuivere leer te beter te onderhouden, maar ook een formulier ter onderteekening voorlegde, dat bindend was ten aanzien van de onderhouding der kerkenorde. In Zeeland werd zeer juist ingezien, dat de groote strijd die in Holland werd gevoerd, daardoor zoo moeilijk tot 'n oplossing was te brengen, omdat de rekkelijken in de leer op het stuk van de kerkenorde de hand reikten aan de politieken ; begrepen werd, dat de leergeschillen in de kerk slechts afdoende belist konden worden, indien de kerk souverein was op haar eigen terrein ; vandaar dat de predikanten niet alleen ten aanzien van de leer, maar evenzoo ten aanzien van de kerkinrichting, zich moesten verplichten te blijven bij datgene wat naar de beginselen van Gods Woord in Belijdenis *èn kerkenorde* was vastgelegd. Zóó heeft men dan op de Veersche synode getracht een dam op te werpen, tegen wat in Holland geschiedde, nl. dat de overheid het aan de kerk onmogelijk maakte haar belijdenis zuiver te handhaven tegenover allerlei afwijkende gevoelens. Trouwens in Zeeland had men ook eenige ondervinding van moeite met de overheid opgedaan door wat er in 1608 en '09 gebeurd was te Vlissingen, waar de kerkeraad weigerde aan den predikant Abraham van der Myle een goede attestatie af te geven, en bij aandringen van de Veersche synode verklaarde aldus te handelen *onder pressie van den magistraat,* waarvan ook als bewijs werd ingeleverd „een zekere acte in Wet en Raad der stad Vlissingen, gepasseerd 27 Mei." [1])

Het Zeeuwsche „formulier van onderteekening aangaande de leer voor de dienaren des h. evangelii", bevat *1e.* 'n verklaring, dat al de artikelen en leerstukken begrepen en verklaart in de Conf. en Catech., *de minste met de meeste,* den woorde Gods in alles conform zijn ; 2e. 'n belofte die leer-

---

[1]) Reitsma en van Veen V bl. 93—95.

stukken *openlijk* en in *'t bijzonder* te zullen voorstaan en bevorderen ; 3e. 'n belofte bij *'n eventueel gevoelen of bedenken* tegen eenig artikel of leerstuk, dit nòch openlijk nòch in 't geheim te zullen voorstellen, maar het te brengen op de classicale of synodale vergaderingen, op poene van als *scheurmakers* gecensureerd te worden ; *4e. een belofte steeds bereid en gewillig* te zijn, *indien classis of synode te eeniger tijd goedvindt te eischen 'n nadere verklaring te gevoelen* als eenig stuk v. d. Conf. of Cat., deze te geven, op poene als boven.

Het formulier „belangende de kerkenordening", is van gelijke strekking ; de strafbepaling luidt : „op poene van als *ongeregelde gecensureerd te worden" ;* beloofd wordt bij ev. bezwaren over een uitspraak van een kerkel. vergadering in een kerkelijke zaak, zich te zullen beroepen op zulk 'n meerdere vergadering als in de kerkenorde art. 59 is gesteld, en door de Veersche synode nader is verklaard. [1])

Aanstonds bemerkt men dat de beide Veersche onderteekeningsformulieren daarin met het oude Walchersche formulier overeenstemmen, dat niet alleen de zaak van de belijdenis, doch ook die van de kerkenorde geregeld is. Alleen is hierbij weer te merken het verschil in tijd v. opstelling ; want ten eerste het Walchersche formulier sprak alleen van de 37 artik., het Veersche spreekt van de *Conf. en den Cat.,* en ten tweede inzake de kerkenorde sprak het Walchersche formulier v. d. Embdensche en de Dordtsche artikelen v. 1571 en 1574, terwijl het Veersche v. d. Zeeuwsche K. O. v. 1591

---

[1]) Reitsma en van Veen : a.w. V bl. 106. De *„meerdere vergadering"* in art 59 van de Zeeuwsche K O. vermeld, is de provinciale synode met *4* gecommitteerden van de heeren Staten, zijnde belijdende leden der Geref. Kerk ; deze spreekt het beslissende vonnis bij geschillen uit, terwijl de uitvoering van het vonnis aan de Staten staat *„Nader verklaard"* is door de Veersche Synode de uitdrukking „Kerkeraad of Classis" in art 45 van de Zeeuwsche K O (= art. 47 v d Haagsche K O) voorkomende, dat nl de schorsing niet aan elk *afzonderlijk* toekomt, maar aan beide *gezamenlijk.* (Vrgl. Reitsma en van Veen a. w. V bl. 24, 26, 97.

spreekt. Bovendien vinden wij in de beide Veersche formulieren ook hierin aansluiting bij het Walchersche formulier, dat bepaald werd, *hoe bij eventueele twijfelingen en bezwaren* moest gehandeld !

We vinden echter tegelijk in het Veersche formulier v. onderteekening aangaande de leer, *iets geheel nieuws,* dat noch in het Walchersche formulier, nòch in dat v. d. classis Alkmaar v. 1608 gevonden wordt, nl. *de erkenning v. h. recht van classis of synode om nadere verklaring of gevoelen over eenig artikel van de Conf. of Cat. te vragen,* met belofte daartoe te allen tijd bereid en gewillig te zijn.

Deze bepaling gaf dus aan de kerken het zg. „ius inquisitionis", het recht, bij event. verdenking een nader onderzoek in te stellen, en bracht dus de kans dat ketterij zou insluipen, tot de kleinst mogelijke proporties terug. Vooral was deze bepaling van belang met het oog op de mogelijkheid dat van uit Holland of Utrecht Arminiaansch-gezinde predikanten in Zeeland zouden beroepen worden !

Intusschen was vóór dat de Zeeuwsche synode te Veere in Mei 1610 haar onderteekeningsformulier opstelde, het voorbeeld van de classis Alkmaar gevolgd door de classis Buren. [1]) Daar was *in het begin van 1610* 'n formulier van onderteekening opgesteld, dat dezelfde belofte en verklaring bevat als het Alkmaarsche formulier, maar ook uitdrukkelijk melding maakt van de Arminiaansche ketterij. Bovendien werd besloten aan de proponenten te vragen 1e. of zij „zonder dobbelheyt of schalksheyt" geantwoord hadden op de gestelde vragen ; 2e. of zij bij twijfel en afwijking inzake de leer dit niet zouden verbreiden nòch stil houden, maar aan de classis meedeelen ; 3e. of zij in geval de classis hen niet kon voldoen, *zichzelf gesuspendeerd zouden houden* v. d. kerkedienst totdat de geschillen in de kerk beslecht zouden zijn. Ter wille van de daardoor bezwaarde predikanten heeft Maria

---

[1]) H. H. Kuyper: Prov. Acta bl. 194 „in het begin van 1610". Reitsma: a.w. bl. 491 „omstreeks 1610". Wagenaar: a.w. bl. 146.

van Nassau, gravin van Buren, haar drossaard (d. i. 'n ambtenaar met de rechtspraak belast) 'n streep laten halen door dit besluit in het notulenboek v. d. classis, en aldus de verplichting tot onderteekening der verklaring eenvoudig vernietigd!

In het jaar *1612* is óók door de Geldersche synode, te *Harderwijk* gehouden, een *onderteekeningsformulier* vastgesteld. Dáár was de quaestie van een onderteekeningsformulier ter sprake gekomen in verband met de dwalingen van Conradus Vorstius,[1]) die in 1610 door het Curatorium v. d. Leidsche hoogeschool benoemd was tot opvolger van Arminius. In verband nu met deze quaestie wist Fontanus door te zetten dat de Overveluwsche (Arnhemsche) en de Nederveluwsche (Harderwijksche) classis met consent v. d. overheid te Barneveld vergaderden in *Febr. 1612*[2]); hier is toen gesproken over „zekere drie artikelen, die Vorstius over de *Drieeenheid*, den *Persoon v. Chr.*, en de *Voldoening* had uitgegeven en met een vreemde formule van onderschrijving in praejudicium had doen voorleggen aan verscheidene predikanten van de kerken in deze landen niet alleen, maar ook van de algemeene kerk van Christus en met hun handteekeningen had doen bevestigen; daar „geroemt werd" dat eenige predikanten van de Geldersche synode deze onderteekening zouden gedaan hebben, werd noodig geacht in deze gecombineerde classisvergadering de vraag te stellen of iemand uit de vergadering hieraan schuldig stond; het bleek toen dat niemand der vergaderden zulks gedaan had. Daarna is in deze vergadering droefheid uitgesproken over de nieuwigheden, die, in strijd met het Woord des Heeren, de Nederl. Conf. en de Heidelb. Catech. zijnde, meer en meer verdeeldheid in de kerken brachten; en de plechtige belofte is afgelegd in de eenigheid des geloofs met de buiten- en binnenlandsche kerken te willen blijven en door Gods genade te volharden. Voorts werd nog besloten zich te houden aan de Haagsche Kerkenorde van 1586, en degenen

---

[1]) Reitsma: a.w. bl. 491 v.v. Wagenaar: a.w. bl. 134 v.v.

[2]) Reitsma en van Veen: a.w. IV bl. 194 v.v.

die tegen de benoeming van Vorstius aan de Academie te Leiden bezwaar maakten, steun te bieden.

De daarna gevolgde synode van het Vorstendom Gelderland en de Graafschap Zutfen, te Harderwijk in 1612 gehouden [1]), heeft over deze zelfde 3 artikelen van Vorstius gehandeld naar aanleiding van een bij haar ingediend gravamen, blijkbaar tegen handelingen van de classes Nijmegen en Tiel-Bommel. Uit het 1e deel van dit gravamen blijkt, dat onder de predikanten in de classis *Nijmegen* de onderteekenaars van de 3 artikelen van Vorstius zaten ; verklaard werd dienaangaande dat het gebruik maken van deze onderteekening tegen de bedoeling van de betrokkenen was, en dat deze niet zouden onderteekend hebben, indien hun bekend was geweest hetgeen, waarvan Vorstius *nu* beschuldigd werd. Uit het 2e deel blijkt dat de classes Nijmegen en Tiel-Bommel (waar óók aanhangers van Vorstius zaten !) moesten beloven zich in leer en kerkregeering ééndrachtig met de andere classes te *zullen* houden, aan de Belijdenis en aan den Catechismus *(in den zin en verstand genomen, als die van den beginne tot noch toe in de Geref. Kerken verstaan en geleerd zijn, en zoo (in) nationale als particuliere synoden gearresteerd)*, en de dwalingen van Vorstius en dergelijke andere (de Remonstrantsche !) te willen helpen weren.

Vervolgens zijn op deze synode gelezen de onderteekeningsformulieren die door de predikanten, en door de schoolmeesters in de Classis Tiel geteekend waren als bewijs van eenigheid in de leer, gelijk deze in Conf. en Cat. vervat is ! En Fontanus heeft medegedeeld dat de subscriptie v. d. classis Nijmegen, die hij gelezen had, zoo bondig was als in een v. d. andere classes.

Om echter voor 't vervolg te meer vastigheid te hebben, is toen door de synode zelf een formulier van onderteekening van de Conf. en Cat. opgesteld, dat voortaan door alle aankomende kerkedienaren in het synodaal ressort moest getee-

[1]) Reitsma en van Veen: a.w. IV bl. 202 v.v.

kend worden. Dit formulier doet 1e. verklaren dat de leer begrepen in de Conf. en Cat. v. d. Nederlandsche Kerken in alles schriftmatig is en met Gods Woord overeenkomt, 2e. beloven die leer naar vermogen in 't openb. en in 't bijz. te zullen voorstaan en alle dwalingen, daartegen strijdende, te verwerpen en tegen te staan, 3e. beloven in geval van bedenking tegen deze leer, zulks eerlijk aan de classis te openbaren, en zich in deze *altijd* aan het oordeel van classis en synode te zullen houden, en 4e. beloven zich te onderwerpen aan en te onderhouden de gebruikelijke orde der kerken, zooals die in de nationale synodes en in de particuliere synodes van Gelderland is aangenomen, zijnde tevreden bij afwijking van de leer of van de kerkenorde naar het oordeel van de classis of de synode van den dienst, naar eisch der zaken, geschorst of afgezet te worden. („Suspendeert ende dependeert worden".)

Bij nauwkeurige vergelijking van dit formulier met de reeds besproken formulieren van de classis Alkmaar en v. d. Zeeuwsche synode, blijkt [1]) dat het Geldersche formulier veel overeenkomst heeft met het laatstgenoemde, maar toch óók van het eerstgenoemde 'n dankbaar gebruik gemaakt heeft. Inzake 1e de door onderschrijving te bevestigen *verklaring,* moet opgemerkt dat ze meer overeenkomt met het *Alkmaarsche* dan met het Zeeuwsche formulier, al zijn hierin ook enkele kleinere veranderingen aangebracht die meer aan het Zeeuwsche doen denken. Wat betreft 2e de belofte deze leer te onderhouden en de dwalingen tegen te staan, sluit zich het Geldersche formulier geheel aan bij het *Alkmaarsche,* (het Zeeuwsche heeft zelfs over *de bestrijding der dwalingen* geen enkel woord!). Wat aangaat 3e de belofte in geval van bedenking tegen de leer (waarvan weer het Alkmaarsche niets heeft) volgt dan het Geldersche formulier weer nagenoeg geheel het *Zeeuwsche*. In de 4e plaats heeft het Geldersche formulier ook de belofte van onderhouding der Kerkenorde op-

¹) Cf. H. H. Kuyper: Post-Acta bl. 195.

genomen, die in *Zeeland* in een apart formulier geregeld was. En eindelijk is in het Geldersche formulier ook, maar dan eenigszins uitgebreid opgenomen een bepaling inzake eventueele gravamina tegen belijdenis of kerkenorde, gelijk in het *Zeeuwsche* formulier, *met* de strafbepalingen, waarvan weer niets in het Alkmaarsche formulier. Weggelaten is evenwel het sluitstuk van het Zeeuwsche formulier, het ius inquisitionis, waardoor aan classis en synode het recht werd toegekend, van de predikanten een nadere verklaring over eenig punt der leer te eischen, en dit dan om *de eenigheid der leer te onderhouden."*

Samenvattend mogen wij dus vaststellen, dat het Geldersche onderteekeningsformulier wat het eerste gedeelte betreft meer bij het Alkmaarsche, en wat het laatste gedeelte betreft meer bij het Zeeuwsche formulier zich aansluit. Het is echter geen bloote *copie* van één van beiden of van beiden tegelijk, maar vertoont nog weer iets *eigens*, zoo bijv. in wat over het afwijkende gevoelen en over de strafbepalingen gezegd wordt, Het Zeeuwsche formulier is in deze zaken wat scherper en strenger, het Geldersche wat zachter en soepeler, (inzonderheid ook door de weglating v. h. recht v. onderzoek.)

Na Gelderland zijn ook *Groningen* en *Drente*[1]) nog overgegaan tot de vaststelling van een onderteekeningsformulier. Groningen deed dit op de synode te Groningen in *Mei 1613* en Drente op de synode te Assen in *Sept. 1613*. Reeds bij den eersten blik op deze formulieren is het duidelijk dat de Drentsche synode het Groninger formulier eenvoudig heeft gecopieerd — een enkele uitdrukking moge wat anders zijn, overigens zijn ze gelijkluidend.

We volstaan daarom met een korte vergelijking van het Groninger formulier met de reeds genoemde formulieren. En dan blijkt, dat in den aanhef dit formulier herinnert aan het Alkmaarsche, daar in onderscheiding van de Zeeuwsche en Geldersche formulieren is opgenomen, dat de onderteekenaars

---

[1]) Reitsma en van Veen: a.w. VII bl. 219 v.v. — VIII bl. 167 v.v.

„*behooren onder* de synode van de stad Groningen en Ommelanden". Wat verder 1e de verklaring betreft, deze is nog weer eenigszins breeder dan in het Zeeuwsche en in het Geldersche, maar herinnert wat de hoofdzaak aangaat aan het *Zeeuwsche* en niet minder aan het *Alkmaarsche* formulier; uit het *Geldersche* formulier is overgenomen dat de verklaring „in *goede conscientie voor de Heere*" geschied, maar dan is er nog bij gevoegd: „zonder eenige, ook niet de allerminste dubbelzinnigheid twijfelhaftigheyt en heimelijk verstand"; en verder heeft de eigenlijke inhoud v. d. verklaring al de elementen èn van het Alkmaarsche èn van het Zeeuwsche formulier. Wat 2e aangaat de belofte inzake de onderhouding dezer leer, en de bestrijding van de valsche leer, sluit het zich in eenigszins breeder omschrijving nauw aan bij het Geldersche formulier. In zake 3e de aangelegenheid van bedenking tegen de leer: wordt (evenals het vorige, nog wat breeder omschreven) getrouw eerst het Zeeuwsche en dan het Geldersche formulier nagevolgd. 4e De strafbepaling is weer aan het Zeeuwsche, en niet aan het Geldersche formulier ontleend. 5e Voorts is uit het Zeeuwsche formulier wêer overgenomen de bepaling inzake 't ius inquisitionis, (het recht van onderzoek naar het gevoelen over een bepaald artikel der leer,) maar dan door de toevoeging „zonder eenige weigering" nog even verscherpt. En eindelijk is 6e *woordelijk* uit het Geldersche formulier overgenomen de slotbepaling inzake de onderhouding van de kerkenorde.

Van het Groninger (en dus óók van het Drentsche) onderteekeningsformulier geldt derhalve dat het èn met het Alkmaarsche èn met het Zeeuwsche èn met het Geldersche formulier punten van overeenkomst heeft en eigenlijk met al de punten waarin deze drie formulieren overeenstemmen óók die waarin zij onderling verschillen samenvat.

Nu verwondere dit niet, want in de Acta van de Groninger synode van *1613* vinden we vermeld dat ter synode was: het gravamen, of het niet gewenscht zou zijn een algemeene acte van onderteekening van Confessie en Heidelbergschen

Catech. gelijk in andere provinciën *aangevangen en gelukkig uitgevoerd* is, op te stellen en opnieuw door *alle* predikanten te laten onderschrijven, *omdat de zuiverheid der leer in verscheiden plaatsen bestreden en met dubbelzinnige woorden voorgesteld wordt.* Naar aanleiding hiervan is toen besloten aan 3 predikanten opdracht te geven: „uit de acta der andere provinciale synoden een formula in te stellen, en daarbij en af te doen, wat noodig zal bevonden worden."

Ook verwondere het niet dat Drente de Groninger onderteekeningsacte eenvoudig heeft overgenomen, want één van de opstellers v. h. Groninger formulier, nl. *Corn. Hillenius,* heeft als grafelijk commissaris op de Asser synode van *1613* de zaak aanhangig gemaakt. Bovendien verklaart de persoon van Hillenius wellicht ook hoe het Groningsche onderteekeningsformulier zooveel elementen heeft, die aan het Alkmaarsche formulier herinneren, want deze zelfde Hillenius heeft in *1608* als pred. van *Alkmaar* op de N. H. synode van Hoorn de zaak van het Alkmaarder onderteekeningsformulier toegelicht. (Zie bl. 487).

Eindelijk moet nog vermeld dat toen de Zuid-Hollandsche synode in *1618* voor het eerst na 10 jaren weer samen kwam, ook aan deze synode, te Delft gehouden, een onderteekeningsformulier in concept is voorgesteld, hetwelk ter nadere overweging gesteld werd in handen van de afgevaardigden naar de nationale synode met opdracht het zoo noodig aan de afgevaardigden van andere provinciën mede te deelen! Het concept is echter verloren geraakt. [1])

Daarna kwam eindelijk, de lang verwachte synode nationaal te Dordt samen; óók deze vergadering heeft zich, nadat de strijd over de leer met de aanneming van de Canones was beslist, in haar navergaderingen nog bezig gehouden o.a. met de quaestie van het onderteekeningsformulier. Uit Zuid-Holland was volgens het beslotene op de synode van Delft, het gravamen over de onderteekening ter nationale synode inge-

---

[1]) H H Kuyper: Post-Acta bl 195. Reitsma en v. Veen: a.w. III bl. 309.

bracht in dezen vorm[1]) : Omdat de Remonstranten de formulieren van onze eenheid, d. i. Confessie en Catech. met hun hand onderschrijven, en deze toch verkeerd uitleggen, wordt gevraagd aan de nation. synode, op welke wijze dit kwaad kan tegengewerkt worden, en dat zij goedkeure het formulier van onderteekening op de Delftsche synode ontworpen, te lezen en te beoordeelen, of met dit formulier door de kerken voldoende gewaakt wordt tegen de fopperijen en tegenwerpingen van allen, die weigeren". Ook van de Overijselsche synode was 'n soortgelijk gravamen ter generale synode.[2])

---

[1]) Kuyper: a.w. bl 424.
[2]) Kuyper: a.w bl. 445.

IETS OVER PSYCHOLOGIE DER RELIGIE

door

Dr J. WATERINK.

II. (Slot).

I. *Algemeene opmerkingen.*

a. Wanneer we het probleem stellen, zooals ook Dr. Bavinck in zijn een vorig maal door ons besproken artikel doet: „Waar ligt de religie allereerst, op 't terrein van 't denken, 't voelen of 't willen", dan bewandelen we weliswaar een veel betreden pad, maar de meest bewandelde wegen zijn nog niet steeds de juiste. Immers bij deze probleemstellingen wordt stilzwijgend verondersteld, dat het mogelijk is de religie op een dezer terreinen te concentreeren, en dat op zulk een wijze, dat men veronderstellen kan op dat terrein het essentieele van de religie te vinden.

Natuurlijk kan men deze vóór-onderstelling aanvaarden als bewezen, en het vanzelfsprekend achten, dat het geoorloofd is, zóó te doen. Maar wanneer we wetenschappelijke eischen billijken, mogen we niet vergen, dat ieder zoo maar met dezen gang van zaken zal zijn ingenomen.

Daarom moet allereerst aan de orde gesteld de vraag, naar het goed recht der probleemstelling zelve.

b. Wanneer we spreken over de psychologie der religie, dan komt de vraag aan de orde of voor de religio vera en de religio falsa eenzelfde verklaringswijze mag worden aangewend. Aangenomen een wijle, dat inderdaad religie is „dorsten naar God", geeft dan *zuiver psychologisch gezien* de religio vera eenzelfde beleving, ik bedoel dus, *een op dezelfde wijze psychologische georganiseerde* beleving, als de religio falsa? Dat deze vraag van beteekenis is, wanneer het gaat om *de psychologie* van „de" religie, behoeft meen ik, geen verder betoog.

c. Vervolgens moet niet uit het oog verloren worden, dat het tot eigenaardige fouten kan leiden, wanneer we handelen over bepaalde terreinen (wil men : functies, vermogens enz.) van het zieleleven, en we letten daarbij niet op de gegevens, die de psychologie zelve reeds ter beschikking stelt. De psychologie toch is langzamerhand zoo ver, dat de erkenning, dat de eenheid van het psychisch leven overal blijkt, allerwege wordt gevonden. Maar nu geeft in die eenheid van het psychische de saambinding der verschillende te onderscheiden functies dit resultaat, dat telkens weer het eene het andere beïnvloedt. Zoo is de beteekenis van de klare, begripsmatige formuleering van de gevoelens voor die gevoelens zelve algemeen erkend. Wanneer ik een min of meer vaag gevoel heb, en het gelukt me de juiste woorden ervoor te vinden ('t geen dikwijls weer antithetisch gebeurt, in een debat b.v.) dan zal het gevoel zelf ook daardoor weer worden verhelderd. We hebben hier te doen met een invloed van voorstellingen op gevoel en van gevoel op voorstellingen, volkomen wederkeerig. Zelfs zal op die manier er ook weer verbinding kunnen zijn tusschen het begripsmatig gegrepene en het gevoelsleven. Daarom moet bij het spreken over iets, dat beleefd wordt, steeds met dat verweven zijn van de functies in elkander rekening worden gehouden.

d. Wanneer we nu enkele opmerkingen gaan maken over de psychologie van de religie, dan bedoelen we allerminst het geheele terrein te verkennen, veel minder elk punt te entameeren. De bedoeling is slechts de bespreking van het door het debat Prof. Hoekstra-Dr. Bavinck aan de orde gestelde vraagstuk over de plaatsing van het primaire in de psychologische beleving der religie.

II. *De organisatie van ons zieleleven.*

a. Methode van werken. De mensch is een eenheid. De individu is één. Maar dan een eenheid, die toch weer organisch samenhangt met de mensch*heid*. En die mensch*heid* is ook weer één. De vraag naar de verbanden tusschen individu en menschheid is er eene naar de verhouding van de relatie

tusschen mijn „ik" en „mijn natuur" eenerzijds en tusschen „mijn natuur" en „de menschelijke natuur" anderzijds.

Nu wil 't me voorkomen, dat we omtrent deze verhoudingen *nimmer* door *inductie*, door bij de te constateeren feiten *te beginnen*, het volle licht kunnen ontvangen. Immers reeds dit, dat allerlei moderne scholen, die zuiver inductief te werk gaan, tot verschillende conclusie kwamen niet alleen, maar ook dat de meeste van hen gevaar loopen, de eenheid en zelfstandigheid van de ziel (in enger zin genomen, dus = Ik) los te laten, wijst erop, dat nòch door experimenteel onderzoek, nòch door intro- of retro-spectie omtrent het wezenlijke van onze innerlijke organisatie het volle licht kan worden verkregen.

Wanneer Dr. Bavinck in zijn boek, naar 't schijnt, toch door redeneeren zoover komt, daar is dit te danken aan 't feit, dat hij al of niet bewust zijn christelijke belijdenis, „hinein-interpretiert" heeft in de beschouwingen, die in den vorm eener inductie worden opgediend.

De vraag of het „Ik" niet misschien is de som van alle bewustzijnsgewaarwordingen, en al dergelijke probleemstellingen meer, kan ik slechts beantwoorden — ontkennend beantwoorden in casu — indien ik een zeker principe heb, dat ik *vooraf* duidelijk heb omschreven als normeerend voor mijn wetenschap en haar gegevens. Maar zonder dat is zulks onmogelijk. En trouwens — alle antwoorden, die hier voor en na gegeven zijn, zijn alleen mogelijk gemaakt, omdat men, bewust of onbewust, een zeker wijsgeerig of theologisch beginsel stillekens had binnengehaald. En wanneer men een school heeft als b.v. de *Würzburger*, die niet een bepaalde wijsgeerige richting als school voorstaat, maar die haar eenheid vindt in de practische werkmethode, dan zal men steeds zien, dat, hoezeer de studies van zulk een school methodisch ook op elkander mogen lijken, en hoezeer ook ieders feitenresultaat telkens het door anderen gevondene aanvult, toch de wijsgeerige verklaring en de principieele houding tegenover dieper liggende vraagstukken, bij den een gansch anders

is dan bij den ander. Zoodat men in dezelfde school toch zeer verscheiden psychologische belijdenissen heeft.

Zal ik dus omtrent principieel-psychologische vraagstukken me uitspreken, dan heb ik noodig het licht van mijn wijsgeerige en theologische wetenschappen.

Hetgeen nu al dadelijk voor hem, die zich op belijdend standpunt stelt, opvalt is dit, dat de *onsterfelijkheid*, de *eenheid* en de *zelfstandigheid* der ziel onmiddellijk uitvloeisel is van datgene wat hij krachtens zijn beginsel weet. Wil men zeggen, dat dit theologie is? Mij goed. Wil men 't een wetenschappelijk à priori noemen? Mij ook best. Maar de onsterfelijkheid der ziel geloof ik, als ik aan zielkunde *begin* te doen. Andere houding aan te nemen is èn onwetenschappelijk èn m. i. ook niet geheel eerlijk. Laten we rustig zeggen wat onze „Voraussetzsungen" zijn — anderen zeggen 't gemeenlijk ook. Dat dan mijn betoog niet aannemelijker wordt voor de wetenschappelijke wereld moge waar zijn, indien men onder die wereld verstaat die van de humanistische gedachte. Maar als we getrouw willen zijn, wendt die wereld zich toch van onze beschouwingen af. Tenslotte is ons beginsel niet rationeel te *bewijzen*. Waarom zullen we dan niet dadelijk zeggen, dàt we een principe hebben; en wàt het is? Alleen maar we zeggen er bij tegen de mannen en vrouwen der moderne wetenschap: *Gij* hebt, evenzoo goed als *wij de onze*, ook *uwe* beginselen.

Natuurlijk houden we bij ons werken steeds de feiten in 't oog; dat niet alleen; ook de feiten zelf zijn voor ons normen; al zijn 't dan normen van een anderen aard dan die, welke door het beginsel ons gegeven zijn. Deze feiten erkennen we in hun normeerende kracht; zij 't ook dat we ons er wel voor wachten *al* datgene, wat als „feit" zich aandient, ook als zoodanig te erkennen; immers meermalen zit in het zoogenaamde „feit" een of andere verklaring verweven, een verklaring, die dan weer ten nauwste samenhangt met het beginsel van hen, die 't feit constateerde. Mogelijke verklaringshypothesen moeten uit het beginsel steeds worden uitgedistilleerd om de zuivere feiten over te houden.

b. Gegevens.

Met deze methode van werken hebben we m. i. het recht om te spreken van enkele belangrijke principieele gegevens, die we in verband met de speciale vraagstelling, die ons thans bezig houdt, kunnen en moeten gebruiken en verwerken.

In de eerste plaats dan vinden we dit, dat we wel moeten onderscheiden tusschen „ziel" en „ziel". Wanneer ik spreek over de reactie op bepaalde psychische prikkels als een eigenschap van de „ziel", dan is in dat geval het woord „ziel" iets anders dan wanneer ik handel over de onsterfelijke „ziel" van den mensch. De vraag kan gedaan worden hoe we het best deze stelling kunnen bewijzen. En nu ligt het voor de hand, dat wij in dit artikel, dat een enkel onderdeel van de psychologie van de religie behandelt er niet aan denken kunnen, een uitgewerkt schema te geven over datgene, wat er alzoo omtrent de organisatie van ons zieleleven zou zijn op te merken. Ieder moet dit gevoelen, wanneer we er op wijzen, dat reeds zoodra ik spreek over de kwestie van de *erfelijkheid* van verschillende psychische eigenschappen, die zeker niet te loochenen is, ik ook stuit op het vraagstuk van *traducianisme* of *creatianisme*, van welke twee standpunten dan het laatste weer moet worden aanvaard. Behalve dit vraagstuk doen er zich nog tallooze voor, die alle min of meer rechtstreeks met het door ons aangeroerde in verband staan, en die we zeker niet kunnen noemen in dit verband, laat staan behandelen. Zouden we ze noemen, dan zouden we kunnen en moeten spreken over het psycho-physisch probleem, over het vraagstuk van de verbinding tusschen Ik en menschelijke natuur, over de kwestie van den aard van het logische denken, dat eenerzijds niet psychisch is in den algemeenen zin(een dier met een psyche denkt niet), maar dat anderzijds zeker ook weer niet buiten de medefunctioneering van het algemeen-psychische omgaat, dan zouden we — maar genoeg om U te doen zien, dat hier aan iedere vraag minstens drie andere verbonden zijn.

Van de vele methodes, waarop we evenwel onze stelling

omtrent het typische verschil tusschen het „ik" en de „psyche" (we spreken in 't vervolg van de „psyche", in den zin van het algemeene, dat behoort bij de menschelijke natuur om verwarring met „de onsterfelijke *ziel"* te voorkomen) kunnen adstrueeren, kiezen we ditmaal een specifiek theologische, *vooral juist gezien het karakter van dit tijdschrift.*

Er bestaat onder ons geen verschil omtrent het feit, dat Christus had de volle menschelijke natuur, *lichaam en ziel,* en dat Hij had een „Ik", dat een goddelijk „Ik" was. Ook de Goddelijke natuur was de Zijne. Maar zijn „Ik" hypostaseerde zich tevens in de menschelijke natuur.

De oude theologen vooral zijn over deze zaak vrij breed.

Zij legden er den nadruk op, dat de persoon van den Zoon van God zich „verbonden" heeft met *een onpersoonlijke menschelijke natuur.* Ware dit anders geweest, dan zou de unio personalis et substantialis niet mogelijk geweest zijn. Zij die handhaafden, dat bij Christus sprake was van een menschelijke *persoon* (Schleiermacher, modernen) zijn er mee geeindigd het goddelijke *„Ik"* van Christus te loochenen. Nu kan evenwel een natuur in haar abstractheid en algemeenheid nimmer werkelijk zijn. Ze is dit slechts in een bepaalde hypostase. Deze hypostase is ook slechts dààr, waar een zelfstandig „ik" in die natuur tot hypostate komt, maar anderzijds kan weer *in de orde der dingen van deze aarde* een „ik" niet werkelijk zijn dan in en door de bij het „ik" behoorende natuur. Naar dit betoog is alzoo in Christus de hypostase der menschelijke natuur ; gedragen, werkelijkheid geworden door het goddelijk „Ik".

Maar verstaan we nu, dat Christus de *volle* menschelijke natuur deelachtig was, en dat hij *deswege èn lichaam èn psyche had,* en dat die natuur zich hypostaseerde in het door het „Ik" gedragen worden — stellen we daarnaast, dat Christus ons in alles gelijk geworden is niet alleen, maar dat juist dat „Ik" van Christus de plaats innam van het menschelijk „ik" (immers de „onpersoonlijke menschelijke natuur" was de zijne) dan volgt daaruit, dat ik bij de organisatie van het

zieleleven van den mensch steeds weer moet terugkeeren tot het onderscheid van de psyche en het „Ik".

Misschien merkt iemand op dat „de onpersoonlijke menschelijke natuur" een gedachte-ding is ; ik erken dat, mits er dan onmiddellijk op volgt, dat gegeven eenmaal de levende individu ik wel weer degelijk onderscheiden kan tusschen het „ik" en „de natuur", en dat ik alzoo toch weer, door te abstraheeren de natuur vàn den persoon, zulk een onpersoonlijke natuur kan stellen.

Wanneer deze onderscheiding tusschen psyche en Ik wordt aanvaard, dan zullen ook andere vragen meteen hieruit antwoord ontvangen. Immers bij het spreken over het vraagstuk van het creatianisme zooals boven geïndiceerd, in verband met de erfelijkheid der psychische eigenschappen, zal men er rekening mee kunnen en moeten houden, dat het psychische erfelijk is, en groeit naar door God voor de natuur gegeven weten, terwijl het Ik, door Hem geschapen, op die natuur is aangelegd. Zedelijk staat het onder „de wet des vleesches". Door wedergeboorte gaat weer heerschen „de wet des Geestes". Hier liggen vele andere vraagstukken bovendien, die we thans niet verder kunnen behandelen.

Wanneer deze opvatting omtrent de organisatie van het zieleven kan worden aanvaard, dan — zeker ik weet wel is er veel meer dat nog besproken moet worden — maar dan is er toch ook omtrent de vraag, die ons thans bezig houdt een geheel andere benadering van de kwestie mogelijk.

Voor we dit aantoonen, eerst nog deze opmerking : de feiten, óók die, welke door de experimenteele zielkunde der laatste decenniën, aan het licht zijn gebracht, geven allerwege steun aan de hier genoemde opvatting. Het is bovendien de algemeene — meer theoretische — psychologie reeds lang een behoefte, zich te bewegen in de richting van het aanvaarden van een laatste „rest" („bron", „grond" of hoe men 't ook noemt) àchter de psychische verschijnselen, waardoor deze verschijnselen worden geordend en beheerscht. Trouwens ook bij de leer der zielsvermogens, al is die dan verou-

derd, spreken we toch van „Ik hèb het vermogen, te ......". „Ik" is dus datgene wat dat andere „bezit". Zelfs kan ik bij mijzelf ervaren dat „ik" met mijn psychische inhouden, functies actes, enz., arbeid ; dat „ik" is altijd weer de reguleerende kracht in 't psychisch leven ; maar dan een bewuste kracht ; dus méér dan kracht : levende persoonlijke eenheid in al zijn uitingen : dus kortweg : „Ik".

III. *De religie.*

a. Algemeen. Wanneer we nu ons afvragen waar de religio subjectiva in den mensch ontspringt, dan moet de vraag gesteld worden, of dat punt ligt in het psychische, of in het „Ik".

Besluit men te kiezen voor het psychische, dan zou daaruit moeten volgen, dat het religieuse schuilt in de menschelijke *natuur,* maar dat mijn „Ik" van huis-uit niet religieus is. De religie zou daarmee wegvallen zoodra de hypostase van den persoon, die in dit leven als werkelijkheid aanwezig is, wegvalt. Quod absurdum.

Daarom blijft over dat ons „ik" zelve op religie is aangelegd. Religie is geen behoefte van mijn natuur, noch van 't somatische, nòch van 't psychische, maar van mijn „Ik". (Over de vraag van de verhouding van het „Ik" tot het „logische" enz. die in dit verband zou kunnen worden besproken, handelen we thans natuurlijk niet.) *Wij zijn van Gods geslacht.* Niet mijn soma, noch mijn psyche, maar *Ik.* En omdat er organische verbondenheid en harmonie is tusschen dat Ik en het psychische moet ook dat psychische (en evengoed het somatische) bij den ideaal-toestand medewerken om God te dienen.

b. De zonde.

Een zuiver theologische vraag komt hier naar voren : hoe n.l. dan dat „ik" komt onder de wet der zonde. We wijzen er hier op, dat deze vraag niet specifiek is voor de hier verdedigde opvatting. Immers bij de theorie van het creatianisme komt ze nog in veel sterker mate naar voren. *Kuyper* sprak zelfs van een ziel die gepraedestineerd was, op zulk een wijze, dat daaruit de „erfelijkheid" van de psychische eigenschappen

zou zijn te verklaren. Hij verstond dan onder „ziel" ook het psychische. Dat bij onze opvatting : „bij de generatie erft alles wat tot de „natuur" behoort", deze toch ietwat gedwongen verklaring voor 't feit, dat het kind van den psychisch gedegenereerde wéér een gedegenereerde psyche kan hebben, kan worden losgelaten, pleit o. i. voor deze opvatting. Blijft evenwel de vraag, hoe het mogelijk is, dat dat „ik" ook ligt onder „de wet der zonde". „Omdat aan zulk een ziel" (in casu „Ik") de schuld van Adam wordt toegerekend, onthoudt de Heere haar de justitica originalis" zegt *Kuyper* (dict. dogm. Loc. de Homine pag. 66). We herhalen : het geldt hier een theologisch probleem waarover we thans niet in de eerste plaats uitspraak hebben te doen. Wellicht zouden we liever aldus formuleeren : „Er is organische samenhang in den mensch, tusschen zijn natuur en zijn „ik". De persoon des menschen is één met zijn somatische en psychische verschijning. De wet der zonde is geworden de νομος του σαρκος. De mensch is deswege ψυχικος, d. i. onder de wet van zijn psychische natuur gebonden. Organisch moet nu ingaan tot dezen toestand het door God krachtens zijn scheppingswil in 't leven geroepen „ik", dat dan ook weer organisch door eenzelfde „missen", eenzelfde „carentia" wordt gekenmerkt als de natuur op dewelke het is aangelegd". Dat is practisch hetzelfde als : „onthouden van de justitia originalis".

Maar daarmede staat *tweeërlei* vast. Mijn „ik" is eerst weer datgene, dat het zijn moet, wanneer het weder „justitia" heeft. Het is onder de νομος τοκ σαρκος niet thuis. Mijn persoon is niet in de rust, die hij zoekt, zoolang ik ἀνθρωπος ψυχικος ben. Eerst wanneer de νομος του Θεου, of wel de νομος του Πνευματος weer gaat heerschen, dàn — *maar dat is de wedergeboorte* — dan herneemt dat ik de worsteling tegen de wet, die vijandig is aan mijn herboren ik. Dan komt de strijd van het „begeeren van het vleesch tegen den geest".

Anderzijds evenwel is mijn wil, ook mijn logisch denken, kortom alles wat dat „ik" heeft, onder de wet der zonde ge-

bonden. Vandaar dat het tenslotte wáár is: „ik kan niet, ik wil niet, ik heb niet, ik zal niet, ik deug niet". En vandaar ook dat alleen onwederstandelijke genade Gods mij kan redden.

Zoo is er in deze beschouwing plaats voor datgene, wat ons de Schrift op meer dan één plaats zegt.

c. Religio vera et falsa.

Mijn „Ik" is aangelegd op de oorspronkelijke gerechtigheid. Mijn ik is ook aangelegd op mijn natuur. *Zedelijk* is het op zijn plaats dáár waar de carentia justutiae is opgeheven. *Organisch* kan het in het *tijdelijk bestand* alleen leven, indien het zich door alle vezels, waarmede het gebonden is aan de menschelijke natuur, in dat leven dier natuur uit, en wanneer het deswege ook zijn eigen aard beleeft langs den weg van alle functies, die het, krachtens zijn „menschelijk „Ik zijn, kan verrichten in die natuur.

Gevolg van het één en het ander is, dat het „Ik" eenerzijds *zijn afkomst nooit verloochent* (Rom. 1 : 19, 20, Rom. 2 : 14 en 15), maar dat het ook *anderzijds, alles wat het aan religie* (vera aut falsa) *beleeft ook slechts beleven kan in dezelfde orde, waaraan het bij al zijn belevingen is gebonden.* De religie vormt geen uitzondering op den regel van de ordening der persoons-belevingen.

Voor de *ordening* is ware en valsche religie-beleving hetzelfde. Maar *niet* voor de intensiteit noch voor de mogelijkheden binnen de ordening van 't geestelijke leven. En zeker niet voor de richtingen en de inhouden der belevingen.

Hiermede is dus tweeerlei gezegd:

1e. dat we nimmer het eigenlijke, of (anders geörienteerd) het primaire van de relige kunnen leggen in het gevoelsleven, indien we niet (en welk een zielkunde ware dat!) het primaire van *alle* belevingen naar het terrein van het gevoelsleven verwijzen.

2e. dat een psychologie van de religie, zoolang ze handelt over de *ordening* der psychische verschijnselen, de religio vera en de religio falsa onder één hoofd kan behandelen, maar dat zeer vele *verbindingen* alleen maar bij één van beide voorko-

men, (b.v. de verbinding: religieuse emotie — sexueele emotie, om nu eens een sterk voorbeeld van de religio falsa te geven; en de verbinding: gehoorzaamheid — *hemelsche* vreugde in het hart gevoelen, bij de rel. vera). Tevens verschillen de *intensiteiten* en de *qualiteiten,* (b.v. verzadiging van vreugde bij de rel. vera; vreugde door opwinding bij de rel. falsa). Tenslotte moet dit alles terug gevoerd worden tot het feit, dat de inhouden bij beide *wezenlijk* verschillen.

Daarom kan ik nooit over *de* psychologie van de (subjectieve) religie zonder meer handelen. Steeds zal ik, eenigszins op de vragen ingaande, moeten onderscheiden.

En er moet in mijn „zielkunde" der religie voor de wedergeboorte *plaats zijn.* Ook al is die wedergeboorte dan niet zielkundig te *verklaren* — ze moet kunnen worden „ingeschakeld" in de beschouwing.

IV. *Het „centrale" in de religie.*

a. *De term.* Wanneer ik in navolging van Prof. Hoekstra (zie pag. 435 sqq. van dit tijdschrift) dezen term van Dr. J. H. Bavinck aanhaal dan doe ik dat niet omdat ik het nu ook maar eenigszins met het gebruik van dezen term zonder nadere verklaring eens kan zijn. Dr. Hoekstra, die den term tusschen „ " plaatst is het dat blijkbaar evenmin.

Ook als we van de religio subjectiva handelen, kunnen we immers weer zonder nadere onderscheiding van „het centrale" niet spreken. Immers wat is dan bedoeld? Het kan tweeerlei zijn. Het kan zijn, dat gedoeld wordt op *het centrale van den inhoud* dier beleving, en het kan zijn, dat er gedoeld wordt op *het centrum in mijn leven,* waarom de beleving zich voor mijn bewustzijn, beweegt. Met een voorbeeld moge dit onderscheid duidelijk zijn. Er is *bruiloftsvreugde.* Wat is daarin het centrale? Wel „het centrale" is de blijdschap, het geluk, van bruid en bruidegom. Ja, wanneer we letten op den inhoud van de beleving: bruiloftsvreugde. Echte bruiloftsvreugde. Echte bruiloftsvreugde in zijn eigenlijke wezen beleven bruidegom en bruid. Maar nu komt die bruiloftsvreugde ook tot de gasten. En die beleven ook bruiloftsvreugde. En

dat wel alle wellicht op andere wijze. Anders de ouders dan de tantes. Anders de broers dan de buren. Zij alle hebben een ander belevings-centrum.

Dat dit beeld inderdaad opgaat, moet duidelijk zijn. Immers we kunnen zeggen : religie is : ...... en dan een definitie geven, waarin de eigendommelijke betrekking tot God uitkomt. Naar den aard van deze definitie zal dan het centrale in de religio subjectiva worden bepaald. Maar ik kan ook zeggen : hoe bevind ik mij bij de ervaring en beleving van den religieusen band aan God ? En het antwoord op die vraag is zelfs niet eens een subjectief vaste grootheid. Van de eigenaardige omstandigheden van het moment hangt het dan voor ons af, wat wij op dat moment als centrum onzer beleving zien. Daarom kan ik dien term „het centrale" in de religie onmogelijk aanvaarden. Ze zegt òf vele dingen tegelijk, — indien ze niet nader is omschreven —, òf niets.

b. De bedoeling.

Begrijp ik Dr. J. H. Bavinck wel, dan is zijn bedoeling (en zijn boek is ten dezen klaarder dan zijn artikel) te zeggen : wanneer ik zuiver inductief psychologie ga drijven, waar ontmoet ik dan voor mijn bewustzijn het eerst de religie ? Waar kom ik die tegen op mijn systematische (inductieve !) wandeling over het psychologisch erf ?

Antwoord : die kom ik eerst tegen op het terrein van het gevoelsleven, of wil men : op het terrein van „het waardeerend bewustzijn", zooals Dr. B. het noemt.

Indien het inderdaad zoo bedoeld is, dan is, afgedacht van de minder gelukkige keuze van woorden als „het centrale" (of : „de wortel") toch ook hier zeker een vergissing te constateeren.

Wanneer iemand een gevoel krijgt, dat hij nooit eerder had, dan weet hij niet wat dit beteekent. Komt hij dan *later* tot de *ontdekking*, dat dit bijv. het voorgevoel is van influenza, dan leert hij *omtrent* dit gevoel iets *kennen*. Bij de terugkomst van het „gevoel" kan hij dan her*kennen*.

Wanneer ik op 't terrein van het geestelijk (niet psy-

chisch!) leven de religie tegenkom — dan zal ik niet weten, wat het is, dat ik ontmoet, indien ik niet eerst de religie *ken*. *Er moet dus steeds een kenacte voorafgegaan zijn aan het gevoelen,* omdat het gevoel zelf ons nooit het ding als zichzelf openbaart. Nooit geeft het gevoel *inhouden, steeds* slechts *qualiteiten;* het gevoel zegt ons *enkel* iets over de gevoelswaarden, maar nooit iets over den quantitatieven inhoud, *nooit over het wezen van het object.* Herken ik, doordien ik op gevoelserf ermee in aanmerking kom, de religie, *dan moet er een kennen zijn, dat aan dat gevoelen primair is.* Gevoelens worden naar hun inhoud *ons eerst bewust* door een kenacte, waarbij evenwel het kennen van de objectieve inhouden steeds weer *primair* moet zijn aan het bewust gevoelen: „dit is dat ding, of die zaak".

c. *De fout.*

Dat Dr J. H. Bavinck nu tot zijn constructie kwam, is o. i. te danken of liever te wijten aan het feil gaan van zijn *methode.* Door enkel *inductie* kan ik omtrent het wezen van de religie, zelfs omtrent het bestaan van de religie àls religie, nimmer worden ingelicht. Ik kan hoogstens zeggen: — zooals zoovele psychologen doen — „ „er bestaat een „vrees-gevoel", „eerbied-gevoel", „bewustzijn van het hoogere", „aangeboren besef van goed en kwaad" enz. — en daaruit komt voort wat men religie noemt" ". Maar de religie in haar eigen aard als dienst Gods van eigen karakter en met eigen terrein, kan enkel inductie me nimmer doen kennen. *Religie* veronderstelt steeds *openbaring.*

Ga ik echter tóch inductief te werk, en ben ik bovendien Christen, dan kan ik niet wel anders doen dan de religie op het terrein van het gevoelsleven het eerst te „ontdekken".

Waarbij ik dan evenwel vergeet, dat ik dan eerst begonnen ben met te *kennen.* Maar dit „vergeten" deed feil gaan De fout ligt o. i. ook hier in de voor heel het boek, dat tot dit debat aanleiding gaf, gevolgde methode.

V. *Het primaat en het primaire.*

We komen, gezien de boven verdedigde beschouwing,

thans tot de slotsom, dat er onderscheid gemaakt moet worden tusschen ,,het primaire" en ,,het primaat". (We gebruiken hier de uitdrukkingen ,,primaat" en het ,,primaire" naast elkaar, wijl ,,het primaat" nu eenmaal een ,,staande term" is geworden.

Het primaire toch is dit, dat de religie (subjectief gezien) vrucht is van den aard van ons ,,Ik". Omdat wij een onsterfelijke op Gods dienst aangelegde ziel, (= Ik) hebben, daarom is er religie mogelijk.

Deze religie nu beleven we ten formeele in eenzelfde ordening van (psychische en andere, b.v. logische) belevingen, als we alle geestelijk leven beleven.

En na dat primaire van de religie van ons Ik, dat in zijn wezen zelf religieus is, komt dan het vraagstuk van *het primaat.*

Reeds werd er door ons op gewezen, dat het gevoel dat primaat zeker niet kan hebben. Trouwens *elke beschouwing, die uitgaat van het emotioneele, leidt tot normloos subjectivisme.* Maar dan komt de andere vraag : die van ,,het primaat van verstand of wil".

Nu moeten we hier wel onderscheiden.

Er zijn nu aan het vraagstuk weer twee zijden. De eene die *van de beleving van onszelf.* Wanneer wij religie *beleven* in den vollen schriftuurlijken zin van God liefhebben in Christus, is er dàn van een primaat sprake ?

Deze vraag meen ik ontkennend te moeten beantwoorden. In dien zin n.l. alsof dan voor ons eigen besef het één meer of minder zou zijn dan het ander. Religie is een zaak van heel de persoonlijkheid. Reeds een vorig maal zeiden we : Religie is God liefhebben met geheel het hart, geheel de ziel, geheel het verstand en geheel de kracht.

Dit sta *voorop.* En dit sta *vast.*

Daarbij is de raad van *Prof. H. Bavinck* (Verz. opst. 214) nog steeds te behartigen : ,,Laat men ...... niet twisten over den voorrang van verstand of wil". ,,Ieder oogenblik werken ze ook op elkander in"......

Maar nu is er wel *een andere zijde.*

Dat is deze : *logisch* bezien, ten opzichte van de formuleering, de propaganda en de prediking van het Woord Gods, *logisch* bezien, ten opzichte van het spreken over onzen godsdienst, ten opzichte van het verstaan van de weldaden Gods, ten opzichte van het inzien in het geheim van het heil is de *kenacte* de eerste. Want niet wij voelen God of willen God, maar *God openbaart Zich* en *doet Zich kennen.* Zonder kennis van dien God, geen leven mèt dien God!

Dit is, als boven gezegd, zelfs van alle religio falsa de vóóronderstelling, dat „de god" zich eerst doet kennen vóór er „religie" is.

Deswege behoort, logisch gezien, de religie, bij de bespreking der psychologische gegevens, het eerst bij hetgeen betrekkingen heeft tot en in ons *kennen* te worden geplaatst.

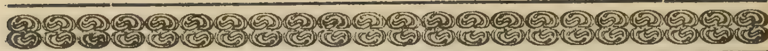
VI. *Slotwoord.*

Kort, bijna bij wijze van enkele stellingen, gaf ik mijn opvatting weer. Om der wille van de ruimte. Een en ander uitwerken, zou een boek eischen.

Vermoedelijk zullen er vragen over komen.

Eén daarvan zal wellicht deze zijn : leert ge geen trichotomie ? Dan is mijn antwoord „neen". Ook daarop kan ik niet verder ingaan. Een vergelijking evenwel van 't geen ik zeide omtrent de verhouding tusschen het „Ik" van Christus en zijn menschelijke natuur, met 't geen de oude trichotomistische ketters omtrent die natuur betoogden, zal mijn vrager duidelijk doen zien, dat trichotomisme iets gansch anders is dan hier wordt voorgesteld.

Dat de hier verdedigde opvatting door onderscheiden citaten zou kunnen worden geannoteerd, zal men wel willen gelooven, ook zonder dat 't uitdrukkelijk wordt gezegd. Reeds vroeg ik echter teveel van de ruimte in dit nummer en van het geduld van hen, die zoo vriendelijk waren dit artikel geheel te willen lezen.

KRONIEK.

Kerkbodes. — Synthese. — Anema. — Rechterlijk oordeel. — Kleervrijheid. — Oplossing.

Moge ik mijn Kroniek beginnen met een oratie ten gunste van de Kerkbodes. Wie meent dat dit een oratio pro domo wordt, bedenke dat het in onze dagen geen al te groote verdienste is redacteur of medewerker aan zulk een blad te zijn.

Het is nu eenmaal zoo, dat de menschen ze graag zien; ze ook wel eens voor andere dingen dan de predikbeurten inzien, en overal is wel een drukker te vinden, die de Kerken en zichzelf op deze wijze dienen wil.

Heel hoog staan de Kerkbodes over 't algemeen niet aangeschreven.

Daar zijn inwendige en ook wel uitwendige oorzaken voor. In de kringen van de aristocratie van den geest — ze bestaan ook in de Gereformeerde Kerken — hebben allen het nog niet zoo ver gebracht als George Eliot, die van haar verkeer met het alledaagsche — in ons geval de Kerkbodes — zegt: „Het middel, waardoor ik ben gekomen tot de overtuiging, dat de menschelijke natuur beminnelijk is, is geweest veel te leven onder meer of minder alledaagsche, vulgaire lieden".

Waarom ik dit zeg? Och, 31 Januari zag ik in het deftige, aristocratische blad uit de Maasstad, de rubriek Kerknieuws met het vetgedrukte opschrift beginnen: GEHUIL OVER HARDENBROEK. *De stormloop van Gereformeerde Kerkboderedacteuren tegen den burcht der N. C. S. V.*

Ik las er van „jeremieerende Kerkbode-redacteuren" en van hun „gemok achter de horretjes van een onherroepelijk en onvruchtbaar verleden."

Mocht een mijner lezers nu meenen, dat de Kerkbode-redacteuren reden hebben om vanwege de vulgariteit van dit

„huilen" en „mokken" aan de beminnelijkheid althans van dien Kerknieuwsredacteur te twijfelen, ik zou hem niet geheel ongelijk kunnen geven. Wie tegen een ander zegt, dat hij niet stelen zal, kan wel eens zelf een dief zijn, naar de Apostel de mogelijkheid stelt.

Maar er ligt meer troost voor de bedoelde redacteuren, die werkelijk niet alleen in Rotterdam, maar ook in Baarn wel eens een veer moeten laten in de wijze opmerking van de zelfde Schrijfster Eliot:

> Er zijn menschen, die als twee druppels water lijken op den waard uit „de Koningseik" die al zijn buren maar voor 't gemak samenvat onder één globaal wegwerpend oordeel: „Ja, mijnheer, ik heb dikwijls gezegd, en ik moet „het weder zeggen, het is een armzalig troepje in deze gemeente, — een armzalig troepje, mijnheer, groot en klein!"

Het ligt er misschien aan, dat ik zelf ook tot die mokkende horretjes-menschen behoor, dat ik van dit mokken — speciaal bij de drie heeren in dat stuk genoemd: Dijk, Schilder en Heida — nog nooit iets gemerkt heb. Voorzoover ze bekend zijn, vormen de Kerkboderedacteuren een groep, die om met prof. Van Dijk te spreken niet in een onzalig oogenblik den Uebermensch ingeslikt hebben, en daardoor hun eenvoud en humor verloren hebben; evenmin behooren ze tot die menschen waarvan onze vaderen zelfs op hun gevelsteenen plachten te zetten: „'t Is voor menig mensch een groote pîne, dat-ie de zonne in 't water ziet schîne."

Maar ze willen — en ze zien dit als hun heilige roeping — waken voor *vermenging*. En het is ondanks de bitterheid van haar toon toch van de N. Rott. Crt. een belangrijke en de Redacteuren in 't gelijk-stellende uitspraak:

> „.... Wij kunnen toegeven, dat een vermenging, zooals het oogenblik die ons voor oogen stelt, voor op zuiverheid, klaarheid en beginselvastheid gestelde naturen inderdaad iets minder aantrekkelijks heeft, maar door zulk

een min of meer troebel overgangsstadium schijnen wij heen te moeten om de nieuwe principieele groepeering te veroveren."

Duidelijk als men maar wist wie die „wij" waren.

De op zuiverheid en beginselvastheid gestelde Gereformeerden niet. En ook de Roomschen niet.

Daar getuigt de Encycliek van die op Drie-Koningen verscheen.

Ze heeft allerwege de pennen in beweging gebracht. In onze pers — ik bedoel de Geref. Kerkelijke bladen — vond zij, bij verwerping van veel wat specifiek Roomsch was, in haar hoofdbetoog steun, dat synthese alleen mogelijk is op den grondslag van het ééne geloof.

Zooals de Bazuin schreef :

„In zoover stemmen wij in met het betoog van den paus, dat de Christenen hebben te zoeken de eenheid des geloofs en der liefde. Maar de eenheid der liefde kan onmogelijk bloeien tenzij op den wortel van de eenheid des geloofs".

Over die eenheid des geloofs, als de eenige mogelijkheid voor gemeenschappelijke samenwerking liep het in het debat, dat deze maand over de Hardenbroeksche kwestie werd gevoerd tusschen Ds. C. Lindeboom en Ds. J. J. Buskes ; waarin de laatste het pro bepleitte uit de gelegenheid, die hij had om van Jezus Christus te getuigen, terwijl de eerste het contra betoogde, daar alle raison voor de *gemeenschappelijkheid* der samenwerking met de Vrijzinnigen ontbrak, omdat dezen niet erkennen dat Jezus Christus de Zoon Gods in Schriftuurlijken zin is.

Wij zien het zoo als Ds. Lindeboom. En gaan nog iets verder.

In de Maasbode van 15 Jan. stond een stuk : Wat er van het Protestantisme overblijft. Daarin komt o. m. het volgende voor :

„In het jongste nummer van „De Hervorming" het officieel Bondsorgaan, staat nu de onomwonden verklaring, dat men lid kan zijn van den Nederlandschen Protestantenbond *ook zonder dat men het Christendom belijdt.*

In een polemiekje over het wezen van den Ned. Prot. Bond en dat van de Vereeniging van Vrijzinnig Hervormden zegt Ds. Drijver, de voorzitter, dat de Bond in zijn statuten geen gebondenheid kent aan het Christendom of aan het Evangelie van Jezus Christus. De Ned. Herv. Kerk kent dit nog wel.

„Maar overigens", zegt Ds. Drijver, maakt dit geen wezenlijk verschil. Want ieder ingewijde weet wel, dat wat in zoo goed als alle Bondsafdeelingen geleeraard wordt...... meestal door *dienstdoende* of gewezen voorgangers van een onzer Christelijke Kerkgenootschappen, als de éene druppel water op den anderen gelijkt op wat Vrijzinnig Hervormden belijden".

Meer dan ooit wordt het in onzen tijd zaak, om beginselvast, naar zuiverheid en klaarheid te staan. Wanneer ik met overtuiging Ds. Van Wijngaarden in zijn debat met Ds. Post hoor zeggen : „Sinds God mij heeft leeren verstaan, dat ik kennis omtrent Hem ook kan verkrijgen uit andere oude Godsdiensten, uit andere heilige boeken, is 't mij onmogelijk te zeggen, dat er maar één boek, de Bijbel is. Vroeger heb ik er ook zoo over gedacht — doch ik dank God, dat Hij mij verder gebracht heeft, omdat ik gevoel, dat ik nu zuiverder sta tegenover God, tegenover de menschheid en tegenover mijzelf"... dan kan ik wel denken dat ook hier de diepte het slachtoffer is geworden van de breedte, en „het eigen land niet meer gekend wordt doordat men alleen de wereld kent", maar het wordt me tevens heel duidelijk, dat waar ik de absoluutheid van den Christus der Schriften belijd, ik met zulk een richting niet gemeenschappelijk samenwerken kan; dat het ook onnut is publiek gelijk in Haarlem daarover te discussieeren ; maar dat hier roeping ontstaat te evangeliseeren.

Al heeft Anema's brochure niet die pers gekregen, die ze m. i. verdiend heeft, zijn strijd voor den heiligen durf van de Davidische antithese, lijkt ons zuiverder en doelmatiger, dan de beweging voor een Salomonische synthese, die nooit anders dan hoogst gevaarlijk kan zijn voor het ongerept houden van de zuivere leer.

Men kan toegeven — wat ook in Anema als een gebrek gezien werd, — dat bij de constateering van het kwaad, ook het remedie behoorde aangegeven te zijn... maar de juiste diagnose van een ziektegeval is ook wat waard.

Het is een verwarde tijd.

Op kerkelijk gebied gaat het nog anders toe dan Chesterton het uitsprak in zijn karakteriseering van onze dagen: „Eens zongen menschen rondom een tafel in koor, nu zingt één persoon alleen".

Want men krijgt meer de gewaarwording dat ze allen tegelijk zingen, maar ieder voor zich wat anders; van dichtbij lijkt dit wat onwelluidend.

Het is daarom te verstaan, dat de rechters in de zaak van Tienhovens kerk en pastorie zich van een beoordeeling over de kwestie zelf onthouden wilden. Men kan dit echter wel willen, maar er toch niet geheel aan ontkomen. Doch dan loopen juristen weer zoo licht scheef.

„Onvoorwaardelijke gehoorzaamheid schuldig" aan de uitspraken waaraan men zelf heeft meegewerkt, zoo ongeveer luidde het in het vonnis.

Ja, ja, Luther in zijn tijd, maar 't waren toen niet zulke knappe juristen als tegenwoordig zeide al, 't was in een zijner Tischreden:

„Juristen wissen nicht was Ecclesia ist".

Had hij het vonnis van den Tienhovenschen rechter gelezen, dan had hij zeker ondanks de „onvoorwaardelijkheid" met misschien een tikje minder ondeugd gezegd: Ein Jurist ist nach menschlicher Weisheit Klug; und Juristerei ist eine feine Fakultät.

Want de conclusiën van den Officier waren van die Klugheit voldoende bewijs.

In dit stadium wachten we nog op de eindbeslissing, allicht blijft de onvoorwaardelijkheid der gehoorzaamheid daarbij achterwege.

We staan veel meer in de vrijheid, dan velen meenen.

Ook wat te veel ? Een inzender in de Heraut vond van wel, waar het de kleeding betrof waarin candidaten tot den Heiligen Dienst op beroep gingen preeken.

Ik denk, dat de man inderdaad op iets wees, dat eenige verbetering best kon lijden.

Ik heb dit ook wel eens gezien : Licht demietje, fantasiesokjes onder omgeslagen broekspijpen ; gehaakt dasje van half-zij ; en dan vooral de bravour-hoed ! Keepmodel met neergeslagen rand.

Gelukkig hoeven ze hem niet aan den knop op den preekstoel te hangen, waar vroeger de steek hing.

Kwestie van vorm ? Natuurlijk. Nietwaar, inhoud ! Maar — ik ken mijn boeren — ik weet zeker, dat de toehoorders reeds voor kerktijd het uitroepteeken achter inhoud ! in een vraagteeken veranderen ; en dat ze na kerktijd nog wel eens gelegenheid hebben er een bij te zetten. Uitzonderingen daargelaten. Ik heb den Groningschen professor, die zulke fijne dingen wist te schrijven al meer aangehaald. Laat ik het tot heil van onze candidaten, die ergernis verwekten nogmaals mogen doen, waarbij ik dan graag „docent" geïnterpreteerd zag — het onderscheid is zoo groot niet — als „voor de gemeente optredend candidaat" :

„Men zou mij al zeer verkeerd verstaan hebben als men meende, dat ik bedoeld had : de docent zoeke zijn gezondheid in afwezigheid van vorm. Er zijn, geloof ik menschen, die voortdurend overhoop liggen met het begrip degelijkheid Zoo vermakelijk plechtig kunnen zij U verzekeren, dat het volgens hen toch maar allereerst en allerminst aankomt op den inhoud. Zeker, daar komt het stellig

op aan maar dan zou ikzeggen, dat het ook stellig aankomt op eerbied voor den inhoud. Als inhoud zoo hoog staat, dan moet hij toch ook met onderscheiding behandeld worden. Men stuurt zijn vrouw toch niet slordig gekleed op straat, om als er aanmerking op valt, het dwaze antwoord te geven : ik let alleen op inhoud. Nog gezwegen van de omstandigheid, dat onze vrouwen vermoedelijk voor déze opvatting van degelijkheid moeielijk zullen te winnen zijn.

We zullen hopen, dat bedoelde candidaten hun eigenaardige opvatting van degelijkheid zonder te veel moeite laten schieten. Wat die inzender dan wil ? Ik zou denken : alle genre is goed. Uitgezonderd het slordige.

Misschien ware het nuttiger geweest in mijn Kroniek gewag te maken van de zaak Winschoten, maar ik herinner mij opeens wat tegen een Kerkboderedacteur gezegd werd : Schrijf over Assen als het u belieft niet meer ; want de menschen krijgen er genoeg van.

Ik wil eindigen met de vermelding van een ontdekking die gedaan is door Dr. W. A. Hoek, die in zijn Kerkelijke Kroniek het psychologische probleem van Assen oplost :

> Voor de zooveelste maal is Dr. Geelkerken geïnterviewd... Het blad (de N. R. C.) geeft zijn sprekend beeld. Ik heb er met aandacht op getuurd en al turende werd mij duidelijk, waarom de man in de Gereformeerde Kerken niet te handhaven was. Niet om de slang, maar — het zij met sculptureelen eerbied gezegd — om zijn kop. Zulk een kop, zulk een geest hoort onder de Marinus-broederen niet thuis......

Causa finita ! Het staat in 't Weekblad voor Christendom èn Cultuur ; maar bij deze geestigheid van den Kroniekschrijver kunnen wij geen antwoord vinden op de vraag, wat ze is : Christendom òf Cultuur.

Of is ze misschien geen van beide ?

v. D.